

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
στη Φορολογική και Χρηματοοικονομική Διοίκηση
Στρατηγικών Αποφάσεων**

Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων

Διπλωματική Εργασία

**Ο αντίκτυπος της σκιώδους οικονομίας στα δημόσια έσοδα των χωρών της
Νοτιοανατολικής Ευρώπης.**

του

Θεόδωρου Τυροβούζη, Νικόλαος

**Υποβλήθηκε ως απαιτούμενο για την απόκτηση του Μεταπτυχιακού Διπλώματος
στη Φορολογική και Χρηματοοικονομική Διοίκηση Στρατηγικών Αποφάσεων**

Φεβρουάριος 2021

**Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
στη Φορολογική και Χρηματοοικονομική Διοίκηση
Στρατηγικών Αποφάσεων**

Τμήμα Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων

Διπλωματική Εργασία

**Ο αντίκτυπος της σκιώδους οικονομίας στα δημόσια έσοδα των χωρών της
Νοτιοανατολικής Ευρώπης.**

του

Θεόδωρου Τυροβούζη, Νικόλαος

**Υποβλήθηκε ως απαιτούμενο για την απόκτηση του Μεταπτυχιακού Διπλώματος
στη Φορολογική και Χρηματοοικονομική Διοίκηση Στρατηγικών Αποφάσεων**

Φεβρουάριος 2021

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η σκιώδης οικονομία αποτελεί ένα σημαντικό πρόβλημα των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Λίγες, όμως, πρωτοβουλίες έχουν αναληφθεί μέχρι στιγμής για τον περιορισμό της.

Στη μελέτη αυτή αναλύθηκε ο εννοιολογικός προσδιορισμός της σκιώδους οικονομίας, των οφελών και των κινδύνων της. Επιπλέον εκτέθηκε αναλυτικώς ο τρόπος λειτουργίας του φαινομένου αυτού, οι αιτίες που την προκαλούν, αλλά και οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται για τον ποσοτικό προσδιορισμό της σκιώδους οικονομίας, αφενός στην Ελλάδα και, αφετέρου, στις νότιες χώρες της Ε.Ε., καθώς και ποιος ο αντίκτυπος της στους άμεσους φόρους και, ειδικότερα, στον φόρο εισοδήματος. Τέλος, αναλύεται η ευκολία εκτίμησης αυτής με την προσέγγιση MIMIC.

Λέξεις-κλειδιά: Σκιώδης οικονομία, Δημόσια Έσοδα, οικονομική ανάπτυξη, Νοτιοανατολική Ευρώπη.

ABSTRACT

The shadow economy, which remains high, mostly concerns the countries of Southeastern Europe. However, few initiatives have been undertaken to restrict that phenomenon.

The current study describes the concept of the gray economy, its benefits and risks. Moreover in this study was analyzed the development of this phenomenon, the reasons of the development of shadow economy and the methodology used to estimate it firstly in Greece and, secondly, in the southern EU countries and, in addition, the effect of shadow economy on direct taxation and more specific on income taxation. Finally, the present study also analyzes in Greece and the southern EU countries and how easily it can be estimated using the MIMIC's approach.

Keywords: shadow economy; Public revenue; economic growth; Southern Eastern Europe.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	iii
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	v
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1	1
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	1
1.1. Η έννοια της σκιάδους οικονομίας.....	1
1.2. Καθοριστικοί παράγοντες της σκιάδους οικονομίας στην Ελλάδα	2
1.2.1. Φορολογικές επιβαρύνσεις και εισφορές κοινωνικής ασφάλισης	3
1.2.2. Ένταση κανονισμών	4
1.2.3. Υπηρεσίες του δημόσιου τομέα.....	5
1.2.4. Αποτροπή	6
1.2.5. Δημόσιοι οργανισμοί	6
1.2.6. Φορολογική ηθική.....	8
1.2.7. Διάβρωση φορολογικής βάσης και μεταφορά κερδών (BEPS)	9
1.2.8. Ο ρόλος του κράτους	13
1.3. Μέτρηση της σκιάδους οικονομίας.....	14
1.4. Διαφθορά και σκιάδης οικονομία	15
1.5. Η σκιάδης οικονομία στις χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης	18
1.5.1. Μακροοικονομική απόδοση και σκιάδης οικονομία	19
1.5.2. Καταβολή φόρων και σκιάδης οικονομία	20
1.5.3. Μοτίβα της σκιάδους οικονομίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη	23
1.6. Σκιάδης οικονομία στην Ελλάδα	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2	32
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ	32
2.1. Μεθοδολογία	32
2.2. Η προσέγγιση MIMIC	32
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3	33
ΑΝΑΛΥΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΕΡΕΥΝΑΣ	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4	36
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	36
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	39
ΕΛΛΗΝΙΚΗ.....	39
ΞΕΝΗ.....	39

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι φορολογικές διοικήσεις των κρατών είναι το πρόβλημα της φοροδιαφυγής και της σκιώδους οικονομίας.

Η σκιώδης οικονομία ή παραοικονομία, έχει την απαρχή της κυρίως στην εγκληματική δραστηριότητα, όπως στις πωλήσεις ναρκωτικών, στο λαθρεμπόριο, στην πορνεία, καθώς και σε άλλες συναλλαγές, οι οποίες πραγματοποιούνται κυρίως με μετρητά και δεν έχουν δηλωθεί σε φορολογικές ή άλλες αρμόδιες αρχές. Αυτό το τμήμα της σκιώδους οικονομίας είναι επίσης γνωστό και ως «παράλληλη οικονομία».

Η σκιώδης οικονομία αποτελεί τμήμα του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος και καταγράφεται στους εθνικούς λογαριασμούς κατά εκτίμηση, λόγω αδυναμίας μέτρησής του από τις επίσημες στατιστικές αρχές. Στην παρούσα εργασία θα μελετηθεί η σκιώδης οικονομία στην Ελλάδα αλλά και στις νότιες χώρες της Ευρώπης. Τα τελευταία χρόνια λόγω της δημοσιονομικής κρίσης έχει παρατηρηθεί ραγδαία αύξηση της φοροδιαφυγής αλλά και της σκιώδους οικονομίας.

Η σκιώδης οικονομία, θεωρείται ως μία από τις κύριες αρνητικές συνέπειες που προκύπτουν από τα σοβαρά διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής οικονομίας. Γενικά και ανεξάρτητα από το μέγεθος της σκιώδους οικονομίας, αυτή, έχει καταστεί αντικείμενο συζήτησης στον δημόσιο διάλογο και, κατ' επέκταση, στην πολιτική σκηνή. Σε ορισμένες χώρες της Νότιας Ευρώπης, η σκιώδης οικονομία είναι βαθιά ριζωμένη στην τοπική κουλτούρα με αποτέλεσμα να θεωρείται ένα φυσιολογικό κοινωνικό-οικονομικό φαινόμενο. Η σκιώδης οικονομία ή παραοικονομία μπορεί να χαρακτηριστεί ως η κατασκευασμένη αντίδραση της κοινωνίας των πολιτών σε μια παρέμβαση ανεπιθύμητης κατάστασης. Ο δημόσιος διάλογος για μια κατάλληλη και αποτελεσματική δημόσια οικονομική πολιτική με στόχο την άμβλυση της σκιώδους οικονομίας, προς όφελος των δημοσίων οικονομικών, έχει αποκτήσει νέα σημασία στην Ελλάδα, κυρίως λόγω της πίεσης των θεσμών (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και Διεθνές Νομισματικό Ταμείο) στην εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση.

Στην παρούσα εργασία, οι έννοιες της σκιώδους οικονομίας και παραοικονομίας θεωρούνται ταυτόσημες.

Σκοπός της μελέτης – Ερωτήματα

Η εργασία αυτή έχει πολλαπλούς σκοπούς οι οποίοι μπορούν να παρατεθούν ως εξής:

- Ο εννοιολογικός προσδιορισμός της σκιώδους οικονομίας.
- Η ανάλυση των οφελών και των κινδύνων της σκιώδους οικονομίας.
- Ο τρόπος λειτουργίας της παραοικονομίας στην Ελλάδα και στις νότιες χώρες της Ε.Ε. καθώς και
- Η επίδρασή της παραοικονομίας στην φορολογία εισοδήματος.

Η μελέτη θα προσπαθήσει να απαντήσει στα ακόλουθα ερευνητικά ερωτήματα:

1. Ποια είναι τα αίτια που προκαλούν την σκιώδη οικονομία στην Ελλάδα και τις νότιες χώρες της Ε.Ε.;
2. Ποιες μέθοδοι χρησιμοποιούνται για την εκτίμηση της σκιώδους οικονομίας στην Ελλάδα και τις νότιες χώρες της Ε.Ε.;
3. Πόσο εύκολη είναι η εκτίμηση της σκιώδους οικονομίας στην Ελλάδα και στις νότιες χώρες της Ε.Ε.;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

1.1. Η έννοια της σκιώδους οικονομίας

Η σκοτεινή πλευρά της οικονομίας δεν έχει ούτε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό, ούτε ένα κοινό χρησιμοποιούμενο όνομα, αλλά, αντ' αυτού, χρησιμοποιείται, για την περιγραφή της, μια πληθώρα ονομασιών όπως η μαύρη, γκρι, κεκρυμμένη, σκιώδης, άτυπη, παράνομη, λαθραία, υπόγεια, ασημειωτή, αδήλωτη, δεύτερη και παράλληλη οικονομία. Η σύγχυση σχετικά με την ίδια τη φύση της σκιώδους οικονομίας είναι προφανής. Για κάποιους είναι επίσης προφανές, ότι δεν υπάρχει ενιαία σκιώδης οικονομία, αλλά πολλές μορφές, που χαρακτηρίζονται από το συγκεκριμένο θεσμικό σύνολο κανόνων που παρακάμπτον τον τρόπο μέτρησης των διαστάσεων κάθε υπόγειας δραστηριότητας. Ο επίσημος όρος που χρησιμοποιείται στην Ελλάδα, δηλαδή ο όρος «σκιώδης οικονομία», δίνει μια ακριβή εικόνα, που υποδηλώνει ένα παράλληλο φαινόμενο που λειτουργεί ανεξάρτητα, με ημι-οργανωμένη δομή.

Σύμφωνα με έναν ευρέως χρησιμοποιούμεο ορισμό, η σκιώδης οικονομία συνιστά μέρος του ΑΕΠ μια χώρας, καταγράφοντας οικονομικές δραστηριότητες που δεν μπορεί να αποτιμηθούν. Σύμφωνα με τον Smith (1994: 18) ορίζεται ως: *«παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών βασιζόμενη στην αγορά, νόμιμη ή παράνομη, που διαφεύγουν από την ανίχνευση των επίσημων εκτιμήσεων του ΑΕΠ»*.

Με μια διαφορετική προσέγγιση, η σκιώδης οικονομία είναι: *«... οι οικονομικές δραστηριότητες και το εισόδημα που απορρέουν από αυτούς που καταστρατηγούν ή άλλως αποφεύγουν την κυβερνητική ρύθμιση, τη φορολογία ή τον έλεγχο»*.

Στην παρούσα εργασία χρησιμοποιείται ο πιο στενός ορισμός της σκιώδους οικονομίας. Η σκιώδης οικονομία περιλαμβάνει όλη τη βασιζόμενη στην αγορά νόμιμη παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών που μπαίνει στο στόχαστρο από τις δημόσιες αρχές για τους ακόλουθους λόγους:

1. για την φοροδιαφυγή ή απόκρυψη εισοδήματος.
2. για την εισφοροδιαφυγή.

3. για την παράκαμψη νόμων και κανονισμών της εργατικής νομοθεσίας, όπως οι κατώτατοι μισθοί, το μέγιστο ωράριο εργασίας, τα πρότυπα ασφαλείας κλπ., και
4. για την παράκαμψη νόμων και κανονισμών της διοικητικής νομοθεσίας, όπως η συμπλήρωση άλλων διοικητικών εντύπων.

Όσον αφορά τις αιτίες της σκιώδους οικονομίας, μια σχολή σκέψης την αποδίδει στους υψηλούς φορολογικούς συντελεστές και την απροθυμία των φορολογούμενων ιδιωτών και εταιρειών να αποδώσουν στο κράτος τους φόρους, μειώνοντας παράλληλα τα δικά τους εναπομείναντα κέρδη. Μία εναλλακτική άποψη αποδίδει στην πολιτική ηγεσία και στο πολιτικό σύστημα τις ευθύνες για την ύπαρξη της παραοικονομίας. Στην διεθνή βιβλιογραφία, η δημόσια οικονομική θεωρία υποδηλώνει ότι η υψηλή φορολογία, οι υπερβολικές ρυθμίσεις, η αυξημένη γραφειοκρατία και η κοινωνική αντίληψη της διαφθοράς είναι οι κύριες αιτίες της σκιώδους οικονομίας.

Αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα του προσδιορισμού της σκιώδους οικονομίας, θα ήταν ενδεδειγμένο να συμπεριληφθεί στους κόλπους της η παραγωγή νόμιμων και παράνομων αγαθών και υπηρεσιών. Ειδικότερα, ακόμη και η φοροδιαφυγή, που συνδέεται με την παραγωγή νόμιμων αγαθών και υπηρεσιών στην σκιώδη οικονομία, είναι παράνομη και διώκεται ποινικώς από την κείμενη νομοθεσία.

Επιπλέον, τα θέματα της νομιμοποίησης εσόδων από παράνομες δραστηριότητες μπορούν να διακριθούν με βάση τη «δημόσια αποδοχή» τους. Ειδικότερα, έσοδα από φοροδιαφυγή από μη εγκληματικές δραστηριότητες τείνουν να μη θεωρούνται ως νομιμοποίηση εσόδων από παράνομες δραστηριότητες, καθώς τα έσοδα δε σχετίζονται με «εγκληματικές» δραστηριότητες. Πράγματι, ο παράνομος τομέας της σκιώδους οικονομίας περιλαμβάνει αγαθά και υπηρεσίες και γενικά δραστηριότητες παράνομες του κοινού ποινικού δικαίου, όπως η διανομή ναρκωτικών, το λαθρεμπόριο και η εμπορία προϊόντων λαθρεμπορίας, πορνείας και μη εξουσιοδοτημένου τζόγου.

1.2. Καθοριστικοί παράγοντες της σκιώδους οικονομίας στην Ελλάδα

Ένα χρήσιμο σημείο εκκίνησης για μια θεωρητική συζήτηση της μη φορολογικής συμμόρφωσης είναι η μελέτη των Allingham και Sandmo (1972) σχετικά με τη φοροδιαφυγή. Ενώ η σκιώδης οικονομία και η φοροδιαφυγή δεν είναι ταυτόσημες έννοιες, οι δραστηριότητες στη σκιώδη οικονομία, στις περισσότερες περιπτώσεις, έχουν

ως σκοπό τη φοροδιαφυγή, έτσι ώστε οι παράγοντες που επηρεάζουν τη φοροδιαφυγή, θα επηρεάσουν σίγουρα επίσης την σκιώδη οικονομία.

Σύμφωνα με τους Allingham και Sandmo (1972) η φορολογική συμμόρφωση εξαρτάται από τα αναμενόμενα κόστη και οφέλη. Τα οφέλη της μη φορολογικής συμμόρφωσης απορρέουν από τον ατομικό οριακό φορολογικό συντελεστή και το πραγματικό ατομικό εισόδημα. Στην περίπτωση της σκιώδους οικονομίας, ο ατομικός οριακός φορολογικός συντελεστής προκύπτει από τον υπολογισμό της συνολικής οριακής φορολογικής επιβάρυνσης από τους έμμεσους και άμεσους φόρους, συμπεριλαμβανομένων των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης. Το ατομικό εισόδημα που δημιουργείται στην σκιώδη οικονομία συνήθως χαρακτηρίζεται ως εισόδημα από εργασία και λιγότερο ως εισόδημα από κεφάλαιο.

Το αναμενόμενο κόστος της μη φορολογικής συμμόρφωσης απορρέει από την δημιουργία αποτελεσματικών αντικινήτρων που θέτει το κράτος. Η μη φορολογική συμμόρφωση εξαρτάται συνεπώς από τις δυνατότητες των ελεγκτικών αρχών του κράτους να αυξήσουν την πιθανότητα εξεύρεσης αξιόποινων πράξεων που απορρέουν από τις δραστηριότητες που συνιστούν την σκιώδη οικονομία.

Μία άλλη σημαντική πτυχή του κόστους της μη φορολογικής συμμόρφωσης συνδέεται με την ηθική του κάθε ανθρώπου απέναντι σε διάφορες παράνομες δραστηριότητες και ειδικότερα στην ψυχική κατάσταση που βρίσκεται ένας άνθρωπος όταν διαπράττει τέτοιες παράνομες πράξεις.

Παρατηρείται ότι σε πολλές χώρες η σκιώδης οικονομία έχει λάβει τεράστιες διαστάσεις. Ανεξάρτητα από το επίπεδο ανάπτυξης, επεκτείνεται σε όλους τους τύπους οικονομιών. Ειδικότερα, στην Ελλάδα το φαινόμενο της παραοικονομίας είναι αρκετά διαδεδομένο λόγω των πολιτικών αποφάσεων που απορρέουν από τις πελατειακές σχέσεις με το εκλογικό σώμα.

1.2.1. Φορολογικές επιβαρύνσεις και εισφορές κοινωνικής ασφάλισης

Σε όλες σχεδόν τις μελέτες, η αύξηση των φόρων και τα βάρη των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης είναι μια από τις κύριες αιτίες της αύξησης της σκιώδους οικονομίας. Δεδομένου ότι οι φόροι επηρεάζουν τις επιλογές εργασίας και αναψυχής και

την τόνωση της προσφοράς εργασίας στην σκιώδη οικονομία (τομέα της οικονομίας χωρίς φόρο), η στρέβλωση αυτής της επιλογής αποτελεί βασική μέριμνα των οικονομολόγων. Όσο μεγαλύτερη είναι η διαφορά μεταξύ του συνολικού κόστους της εργασίας στην επίσημη οικονομία και τα κέρδη μετά την φορολογία (από την εργασία), τόσο μεγαλύτερο είναι το κίνητρο για την αποφυγή αυτής της διαφοράς και τη συμμετοχή στην σκιώδη οικονομία.

Κατά συνέπεια, οι υψηλοί φορολογικοί συντελεστές καθώς και συντελεστές ασφαλιστικών εισφορών, εκτός των αντικινήτρων παραγωγικότητας των εργαζομένων, μπορεί να τους ωθήσουν σε πράξεις που υπάγονται στην σκιώδη οικονομία, έτσι ώστε να μην επιβαρυνθούν με τους αυξημένους φόρους ή εισφορές.

1.2.2. Ένταση κανονισμών

Με τον όρο «ένταση των κανονισμών» εννοούμε τον αυξανόμενο αριθμό νόμων και κανονισμών, που διέπουν την ελληνική οικονομία με τη μορφή κανονισμών της αγοράς, απαιτήσεων αδειών, περιορισμών στην εργασία, εμπορικών φραγμών κ.λπ. και οι οποίοι οδηγούν σε ουσιαστική αύξηση του κόστους εργασίας στην επίσημη οικονομία.

Κατά συνέπεια, ο εντατικός ρυθμός παραγωγής ρυθμιστικών νόμων και κανονισμών έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του μερθίου της σκιώδους οικονομίας στο συνολικό ΑΕΠ. Επί παραδείγματι, κατά την περίοδο της δημοσιονομικής κρίσης, οι ελληνικές κυβερνήσεις με την προτροπή των θεσμών προχώρησαν σε ένα ρεκόρ έκδοσης φορολογικών διατάξεων, αλλάζοντας τον βασικό φορολογικό νόμο ακόμη και πολλαπλές φορές κατά την διάρκεια ενός έτους. Κατ' επέκταση, οι κυβερνήσεις, αντί να προβαίνουν σε ένα ράλλυ έκδοσης νόμων και κανόνων, πρέπει να εστιάσουν στη βελτίωση της επιβολής των νόμων και των κανονισμών.

Οι Johnson et. al (1998) εντόπισαν σημαντικές εμπειρικές ενδείξεις για την επίδραση των (εργασιακών) κανονισμών στην σκιώδη οικονομία, οι οποίες επιβεβαιώνουν ειδικότερες σχετικές μελέτες που έγιναν σε διάφορες χώρες, π.χ. για τη Γερμανία (Deregulierungskommission / Deregulation Commission 1991). Επιπλέον, παράδειγμα τέτοιας εμπειρικής μελέτης για την επίδραση των κανονισμών της αγοράς εργασίας στην σκιώδη οικονομία είναι αυτή των Loayza et. al. (2005).

Όπως έχει προαναφερθεί, η αύξηση των κανονιστικών πλαισίων της αγοράς δύναται να οδηγήσει στην αύξηση του κόστους εργασίας. Ειδικότερα, η μετακύλιση αυτού του κόστους εργασίας στους εργαζόμενους, συνιστά έναν ακόμη παράγοντα ανάπτυξης της παραοικονομίας. Οι Johnson et. al. (1997) αναπτύσσουν ένα μοντέλο με βάση το οποίο προβλέπουν ότι οι χώρες με υψηλότερη γενική ρύθμιση των οικονομιών τους τείνουν να έχουν μεγαλύτερο ποσοστό σκιώδους οικονομίας στο συνολικό ΑΕΠ. Τέλος, οι παραπάνω συγγραφείς καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι, μια αγορά, η οποία διέπεται από πολλούς κανόνες-ρυθμίσεις, δημιουργεί επιπλέον κόστος στις επιχειρήσεις και, κατά επέκταση, τις οδηγεί σε ενέργειες που εντάσσονται στον κλάδο της σκιώδους οικονομίας.

Σε παρόμοιο αποτέλεσμα καταλήγουν και οι Friedman et. al. (2000). Ειδικότερα, στη μελέτη τους αντιστοιχούν κάθε κανονιστικό πλαίσιο που επιβάλλεται στο σχετικό μερίδιο της ανεπίσημης οικονομίας συμπεραίνοντας, ότι μεγαλύτερο κανονιστικό πλαίσιο, οδηγεί σε μεγαλύτερο μέγεθος σκιώδους οικονομίας.

1.2.3. Υπηρεσίες του δημόσιου τομέα

Ενώ τα έσοδα από την σκιώδη οικονομία προσμετρώνται για τον καθορισμό του συνολικού ΑΕΠ μιας χώρας, δεν μπορούν, όμως, να κατανεμηθούν σε συγκεκριμένα φυσικά και νομικά πρόσωπα και, κατά συνέπεια, δεν μπορούν να φορολογηθούν. Ως εκ τούτου, αυτή η απώλεια των δημοσίων εσόδων οδηγεί σε μειωμένες δημόσιες παροχές υπηρεσιών και αγαθών.

Μελέτες ερευνήσαν την σχέση μεταξύ μεγέθους φορολογικών εσόδων και μεγέθους σκιώδους οικονομίας και κατέληξαν ότι, οι χώρες που εμφανίζουν υψηλά δημόσια έσοδα, ανεξαρτήτως του ύψους των φορολογικών συντελεστών, έχουν μικρότερο μέγεθος παραοικονομίας. Χώρες με ένα καλύτερο κράτος δικαίου έχουν επίσης μικρότερες σκιώδεις οικονομίες (Johnson et. al., 1998).

Η Ελλάδα, αν και έχει επίσημα καταταγεί στις είκοσι μία πολύ ανεπτυγμένες χώρες του ΟΟΣΑ, συνιστά παραδοσιακά μία χώρα με μεγάλο βαθμό ρύθμισης της αγοράς της, κάτι το οποίο οδήγησε σε φαινόμενα διαφθοράς, αλλά και λόγω της μεγάλης υστέρησης των δημοσίων εσόδων σε υψηλούς αποτελεσματικούς φορολογικούς συντελεστές στις επίσημες δραστηριότητες. Όλα τα παραπάνω, σε συνδυασμό με την ευχέρεια των

υπαλλήλων στην ερμηνεία και εφαρμογή των νόμων και κανονισμών οδηγούν στην μεγέθυνση της σκιώδους οικονομίας.

1.2.4. Αποτροπή

Οι Andreoni et al. (1998) σε μελέτη τους αναφορικά με την φορολογική συμμόρφωση, καταγράφουν τους αποτρεπτικούς παράγοντες της φοροδιαφυγής και αναφέρουν ότι τα αποτελέσματα αυτών στην καταπολέμηση της φοροδιαφυγής δεν ανταποκρίνονται στις προσδοκίες τους. Ο Blackwell (2009) διαπιστώνει την αποτελεσματικότητα των προστίμων και των ελέγχων στην αποτροπή της φοροδιαφυγής.

Ειδικότερα όμως, σχετικά με την σκιώδη οικονομία υπάρχουν ελάχιστα στοιχεία, κάτι το οποίο οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία σχετικά με το νομικό πλαίσιο και τη συχνότητα των ελέγχων σε διεθνή βάση. Επιπλέον, η εύρεση του πλαισίου καθίσταται δυσχερής ακόμη και σε εθνικό επίπεδο των χωρών του ΟΟΣΑ. Μια πρόσφατη μελέτη των Feld et. al. (2007) καταδεικνύει του λόγου το αληθές για την περίπτωση της Γερμανίας. Το νομικό πλαίσιο είναι ιδιαίτερα περίπλοκο, διαφοροποιώντας τις ποινικές και διοικητικές κυρώσεις ανάλογα με τη σοβαρότητα του αδικήματος, το πραγματικό εισόδημα όσων δεν συμμορφώνονται, αλλά και σύμφωνα με την γεωγραφική περιοχή που διαπράχθηκε η φορολογική παράβαση. Ειδικότερα, τα φορολογικά και ποινικά δικαστήρια σε διαφορετικές περιοχές δύνανται να εκδώσουν διαφορετικές αποφάσεις και οδηγίες για συναφείς περιπτώσεις.

Με τα διαθέσιμα δεδομένα σχετικά με τα φορολογικά πρόστιμα και ελέγχους, οι Feld et. al. (2007) διενήργησαν μια ανάλυση χρονοσειρών, χρησιμοποιώντας τις εκτιμήσεις της παραοικονομίας, σύμφωνα με την προσέγγιση MIMIC. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά των αναλύσεων τους, οι αποτρεπτικοί παράγοντες στην φοροδιαφυγή δεν έχουν μια ξεκάθαρη επίπτωση στην σκιώδη οικονομία στη Γερμανία.

1.2.5. Δημόσιοι οργανισμοί

Πρόσφατα, διάφοροι συγγραφείς (Johnson et. al., 1998, Teobaldello, 2011, Buehn & Schneider, 2011) θεωρούν την ποιότητα των δημόσιων οργανισμών ως έναν άλλον μείζον

παράγοντα της μεγέθυνσης της παραοικονομίας. Υποστηρίζουν ότι η αποτελεσματική και διακριτική εφαρμογή των φορολογικών συστημάτων και των κανονιστικών πλαισίων από την κυβέρνηση μπορεί να διαδραματίσει κρίσιμο ρόλο στο φαινόμενο της αδήλωτης εργασίας, ακόμη πιο σημαντικό και από αυτόν του ύψους των φόρων, εισφορών και της έντασης των κανονισμών.

Συγκεκριμένα, η διαφθορά των κυβερνητικών αξιωματούχων και η αυξημένη γραφειοκρατία φαίνεται να συνδέεται θετικά με το μέγεθος της παραοικονομίας, ενώ ένα αξιόπιστο κράτος δικαίου που κατοχυρώνει νομικά τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και την εκτελεστότητα των συμβάσεων, δημιουργεί ασφαλή κίνητρα ενθαρρύνοντας τη νομοταγή στάση των πολιτών. Ως εκ τούτου, είναι σημαντικό να ερευνηθεί σε θεωρητική και εμπειρική βάση η επίδραση των πολιτικών θεσμών, όπως το πολιτικό σύστημα, στην παραοικονομία.

Έτσι, η ανάπτυξη της παραοικονομίας δύναται να αποδοθεί στην αποτυχία των πολιτικών θεσμών να ανταποκριθούν στις προσδοκίες των πολιτών για παροχή αξιόπιστων και ποιοτικών δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών. Ειδικότερα, αν οι πολιτικοί θεσμοί δεν διασφαλίσουν μία κοινωνικά αποδεκτή ανταποδοτικότητα των φόρων, τότε εκτιμάται ότι οι ιδιώτες θα καταφύγουν συχνότερα σε πράξεις που εντάσσονται στην παραοικονομία. Κατά συνέπεια, ο ανταγωνισμός των πολιτικών κομμάτων με στόχο την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας, οδηγεί τις πολιτικές δυνάμεις στην υιοθέτηση πολιτικών σχεδιασμών με γνώμονα την παροχή δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών, που είναι σε ζήτηση από την πλειοψηφία των ψηφοφόρων.

Συχνά, οι αποτελεσματικές πολιτικές χαρακτηρίζονται από ένα ορισμένο επίπεδο φορολογίας, το οποίο απαιτείται για την χρηματοδότηση της παραγωγής των δημόσιων αγαθών και την παροχή των δημόσιων υπηρεσιών. Στην πραγματικότητα, το ΑΕΠ επωφελείται από το ποιοτικότερο επίπεδο δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών και επηρεάζεται αρνητικά από τη φορολογία, το αντίστροφο, δηλαδή, με αυτό που ισχύει για την σκιώδη οικονομία.

Τέλος, το μέγεθος της παραοικονομίας μιας χώρας επηρεάζεται από την μορφή οργάνωσης της δημοκρατίας της. Ειδικότερα, η έρευνα των Teobaldelli και Schneider (2012) αποκάλυψε ότι χώρες που έχουν πολιτεύματα που διακρίνονται για την δημοκρατική λήψη αποφάσεων, ήτοι οι πολίτες συμμετέχουν άμεσα και ενεργά στην λήψη κρατικών αποφάσεων, τότε αυτές οι χώρες παρουσιάζουν μικρότερα μεγέθη

παραοικονομίας. Αντιθέτως, ένα ομοσπονδιακό σύστημα οργάνωσης μιας χώρας στο οποίο ο πολίτης δεν έχει ενεργή αλλά έμμεση συμμετοχή στην λήψη των δημόσιων αποφάσεων, καταγράφουν ένα αυξημένο ποσοστό παραοικονομίας ως προς το συνολικό ΑΕΠ.

1.2.6. Φορολογική ηθική

Εκτός από τα αποτελέσματα των κινήτρων που εκτέθηκαν προηγουμένως, η αποτελεσματικότητα του δημόσιου τομέα έχει έμμεση επίπτωση στο μέγεθος της σκιάδους οικονομίας, επηρεαζόμενη από την φορολογική ηθική ή διαφορετικά την φορολογική συνείδηση. Όπως υποστηρίζουν οι Feld και Frey (2007), η φορολογική συμμόρφωση βασίζεται σε μια ηθική συμφωνία, από την οποία συνεπάγονται δικαιώματα και υποχρεώσεις για αμφοτέρους τους φορολογούμενους και το κράτος.

Οι φορολογούμενοι έχουν μεγαλύτερη τάση να πληρώνουν τους φόρους τους, αν λάβουν ως αντάλλαγμα πολύτιμα δημόσια αγαθά και υπηρεσίες. Ωστόσο, οι φορολογούμενοι είναι συνεπείς στις υποχρεώσεις τους, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου δεν ισχύει η αρχή της ισοκατανομής των φόρων, εφόσον οι πολιτικές αποφάσεις στις οποίες βασίζονται ακολουθούν δίκαιες διαδικασίες.

Τέλος, η αντιμετώπιση των φορολογουμένων από τη φορολογική αρχή παίζει επίσης ρόλο στη συμπεριφορά τους. Εάν οι φορολογούμενοι αντιμετωπίζονται ως εταίροι σε μια (φορολογική) σύμβαση αντί των υφισταμένων ιεραρχικών σχέσεων, οι φορολογούμενοι θα τηρήσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις πιο εύκολα. Εκτός από τις εμπειρικές τεκμηριώσεις γι' αυτά τα επιχειρήματα που ανέφεραν οι Feld και Frey (2007) και ο Kirchler (2007) παρουσιάζει περιεκτικά δεδομένα σχετικά με την επίδραση τέτοιων παραγόντων στη φορολογική συμμόρφωση.

Ελάχιστες έρευνες έχουν μελετήσει την επίδραση της φορολογικής ηθικής στην σκιάδη οικονομία. Χρησιμοποιώντας δεδομένα σχετικά με την σκιάδη οικονομία που προέκυψαν από την προσέγγιση MIMIC, οι Torgler και Schneider (2009) αναφέρουν τα πιο πειστικά στοιχεία για μια αρνητική επίδραση της φορολογικής συνείδησης. Αναφέρουν ειδικότερα τις αιτίες της αρνητικής σχέσης της φορολογικής ηθικής με το μέγεθος της σκιάδους οικονομίας. Χρησιμοποιώντας δεδομένα από έρευνες, οι Feld και Larsen (2005, 2009) αναφέρουν επίσης μια ισχυρή αρνητική επίδραση της φορολογικής

ηθικής και των κοινωνικών κανόνων γενικά στην πρόθεση των ερωτηθέντων να διεξάγουν αδήλωτη εργασία.

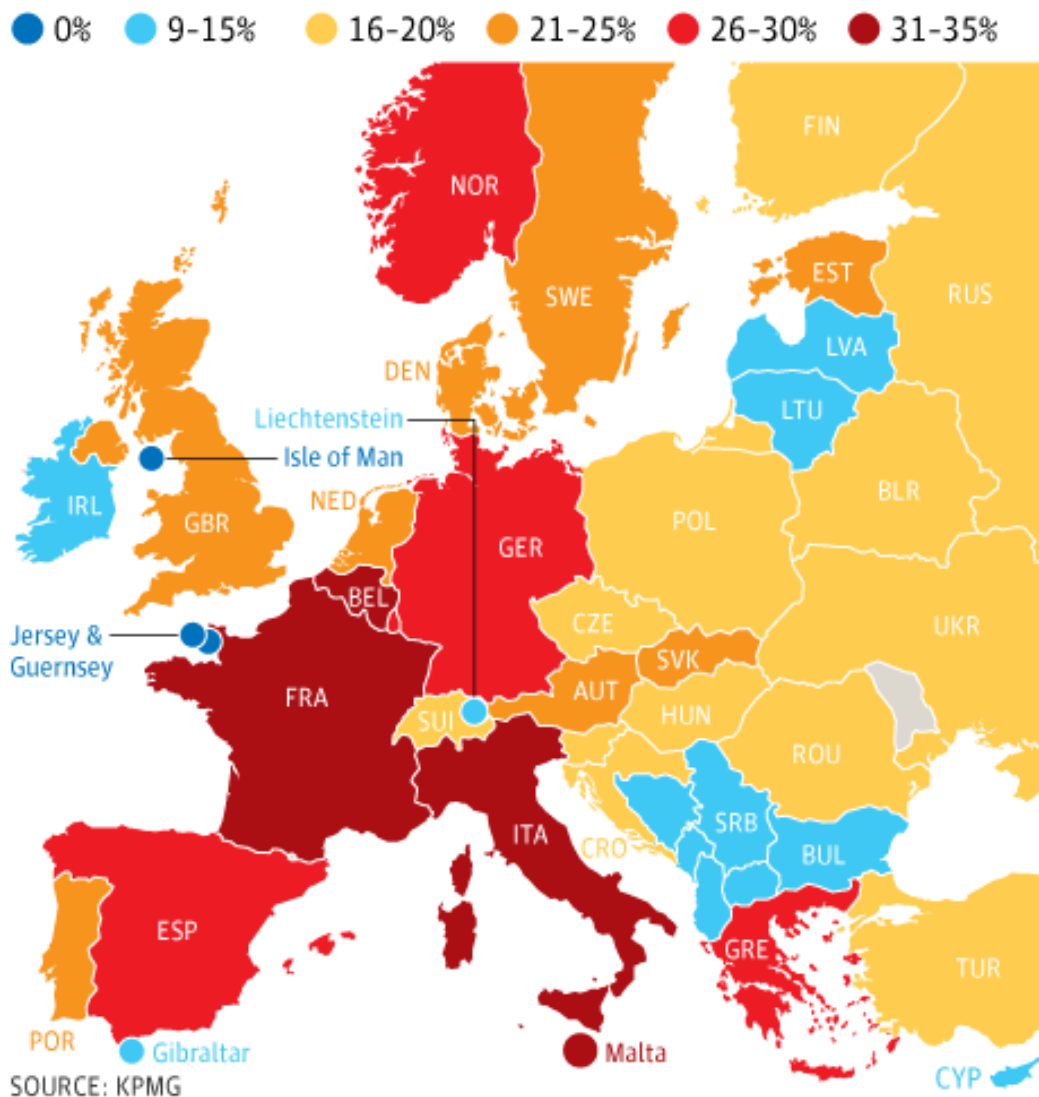
1.2.7. Διάβρωση φορολογικής βάσης και μεταφορά κερδών (BEPS)

Μια πτυχή της φοροδιαφυγής η οποία επηρεάζεται από την χαμηλή φορολογική ηθική, κυρίως των πολυεθνικών επιχειρήσεων, είναι το φαινόμενο της Διάβρωσης Φορολογικής Βάσης & Μεταφοράς Κερδών. Με τον όρο “Διάβρωση Φορολογικής Βάσης & Μεταφορά Κερδών” – όπως αποδίδεται στα ελληνικά ο διεθνής όρος Base Erosion and Profit Shofting (BEPS) – εννοούμε τις τεχνικές των επιχειρήσεων που εκμεταλλεύονται τις διαφορές και τις στρεβλώσεις μεταξύ των φορολογικών συστημάτων των κρατών, τα νομοθετικά τους κενά, καθώς και την έλλειψη συντονισμού & συνεργασίας μεταξύ τους. Οι τεχνικές αυτές των εταιρειών αναφέρονται και ως «Στρατηγικές Επιθετικού Φορολογικού Σχεδιασμού» και έχουν ως βασικό σκοπό την μείωση της συνολικής φορολογικής επιβάρυνσης ενός ομίλου επιχειρήσεων. Ειδικότερα, οι όμιλοι επιχειρήσεων εκμεταλλευόμενοι την ελευθερία διακίνησης ανθρώπων, προϊόντων και κεφαλαίων εντός της Ε.Ε. μεταφέρουν κέρδη από τις χώρες με υψηλότερους φορολογικούς συντελεστές σε αυτές με τους χαμηλότερους. Η πρακτική αυτή καθ’ αυτή δεν συνιστά φοροδιαφυγή, καθότι δεν αντιβαίνει σε κάποια νομοθεσία, αλλά φοροαποφυγή, καθότι, ενώ τηρούνται όλες οι διατάξεις, έχει ως σκοπό την καταστράτηγηση του πνεύματος του νόμου.

Με τον όρο φοροαποφυγή εννοούμε την, με νόμιμες ενέργειες, προσπάθεια των φορολογουμένων να εκμεταλλευτούν τα κενά του νόμου για να μειώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις ή να αποφύγουν την καταβολή οφειλόμενων φόρων. Αντιθέτως, όταν οι τρόποι και τα μέσα που χρησιμοποιούνται δεν είναι νόμιμα, γίνεται λόγος για φοροδιαφυγή.

Παρακάτω παρατίθεται η γεωγραφική απεικόνιση του επιπέδου του εταιρικού φορολογικού συντελεστή στην ευρωπαϊκή ήπειρο για το έτος 2014, αποδεικνύοντας τα περιθώρια των εταιρειών να μεταφέρουν κέρδη από χώρες με υψηλό φορολογικό συντελεστή όπως π.χ. την Ελλάδα και το Βέλγιο, σε χώρες με χαμηλό συντελεστή εταιρικού φόρου, όπως η Ιρλανδία και Βουλγαρία.

Corporation tax rates in 2014

Για την καταπολέμηση του εν λόγω φαινομένου έχουν αναληφθεί σημαντικές πρωτοβουλίες:

- 1) **Ο.Ο.Σ.Α:** Μετά από απόφαση των G20 (2011), ζητήθηκε από τον ΟΟΣΑ η σύνταξη ενός σχεδίου δράσης για την αντιμετώπιση του BEPS, το οποίο το 2015 κατέληξε στην έκδοση μιας Πολυμερούς Σύμβασης OECD/G20, 2015 BEPS Action Plan – 15 Δράσεις για την πρόληψη της διάβρωσης της φορολογικής βάσης & της μεταφοράς κερδών. Η Ελλάδα υπέγραψε τη Συμφωνία στις 07/06/2017 και κύρωσε την προσχώρηση της χώρας στην Πολυμερή Συμφωνία (ΟΟΣΑ/ΕΕ) Αρμόδιων Αρχών (ΠΣΑΑ) με το Ν.4490/2017.

- 2) **Ε.Ε:** Οδηγία 1164/12-07-2016 για τη θέσπιση κανόνων κατά πρακτικών φοροαποφυγής που έχουν άμεση επίπτωση στη λειτουργία της εσωτερικής αγοράς, η οποία στη βάση της, υιοθέτησε το Σχέδιο 15 Δράσεων του Ο.Ο.Σ.Α.

Οι επιχειρήσεις καταφεύγουν σε συγκεκριμένες τεχνικές για να επιτύχουν την μεταφορά των φορολογητέων κερδών από μία χώρα στην άλλη, οι οποίες αναλύονται ως εξής:

- **ΜΕΤΑΒΙΒΑΣΤΙΚΗ ΤΙΜΟΛΟΓΗΣΗ**

Με τον όρο αυτό εννοείται η υπερτιμολόγηση ή υποτιμολόγηση αγοράς αγαθών ή υπηρεσιών μεταξύ συνδεδεμένων επιχειρήσεων. Για την αντιμετώπιση του φαινομένου αυτού εφαρμόζεται το αρ. 39^A του Ν.2238/1994 με το οποίο θεσπίστηκε η καθολική υποχρεωτική τεκμηρίωση των τιμών για τις ενδοομιλικές συναλλαγές, όπως ισχύει σήμερα με το αρ. 21 του Ν.4174/2013.

- **ΕΝΔΟΟΜΙΛΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ**

Είναι η πρακτική με την οποία μια εταιρεία του ομίλου δανείζει σε μια άλλη μεγάλα ποσά, ώστε η δανειζόμενη να εμφανίζει – λόγω τόκων – μειωμένα κέρδη ή ζημιές (μεταφορά κερδών). Εναλλακτικά, η συγκεκριμένη μέθοδος μπορεί να έχει ως στόχο την μεταφορά εισοδήματος από τον λήπτη προς τον δανειστή (διότι εάν η μεταφορά εισοδήματος γίνει μέσω μερισμάτων, θα έχει διαφορετική μεταχείριση). Το εν λόγω πρόβλημα περιορίζεται με το άρθρο 49 του Ν.4172/2013, σύμφωνα με το οποίο οι δαπάνες των τόκων δεν αναγνωρίζονται φορολογικά εφόσον υπερβαίνουν το 30% των EBITDA (κέρδη προ φόρων – τόκων & αποσβέσεων).

- **ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΕΣ ΑΛΛΟΔΑΠΕΣ ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ**

Η πρακτική αυτή εκμεταλλεύεται μια βασική φορολογική αρχή: την αυτοτέλεια στη φορολόγηση κάθε οντότητας. Η αυτοτέλεια αυτή, πρακτικά σημαίνει ότι το εισόδημα κάθε επιχείρησης φορολογείται στη χώρα στην οποία εδρεύει. Από την άλλη πλευρά, ο φόρος πρέπει να καταβάλλεται εκεί όπου πραγματικά δημιουργούνται τα κέρδη και οι αξίες. Οι 2 παραπάνω αρχές δεν ταυτίζονται πάντα. Οι όμιλοι επιδιώκουν τον τεχνητό διαχωρισμό της κατανομής των κερδών από τις χώρες στις οποίες προέκυψαν, προκειμένου να μετατοπισθούν σε δικαιοδοσίες χαμηλής φορολόγησης. Για το λόγο αυτό, συστήνουν θυγατρικές σε χώρες με προνομιακό καθεστώς και μεταφέρουν σε αυτές περιουσιακά στοιχεία, οι οποίες αποτελούν πηγές παθητικού εισοδήματος. Με την εν λόγω πρακτική, έχουμε, όχι εκτροπή δραστηριοτήτων στην αλλοδαπή,

αλλά εκτροπή πηγών κέρδους. Κατόπιν αυτού θεσπίστηκε το άρθρο 66 του Ν.4172/2013, σύμφωνα με το οποίο καθορίζονται προϋποθέσεις υπό τις οποίες φορολογείται, όχι μόνο το διανεμόμενο, αλλά και το αδιανέμητο εισόδημα Νομικού Προσώπου, που εδρεύει σε χώρα με προνομιακό φορολογικό καθεστώς.

- **ΚΡΑΤΗ ΜΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΜΑ & ΚΡΑΤΗ ΠΡΟΝΟΜΙΑΚΟΥ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ**

Μη συνεργάσιμα, είναι τα κράτη με τα οποία δεν υπάρχει σύμβαση διοικητικής συνδρομής στο φορολογικό τομέα και δεν παρουσιάζουν υψηλό βαθμό συμμόρφωσης σε ότι αφορά τη διαφάνεια & την ανταλλαγή πληροφοριών. Προνομιακού καθεστώτος, θεωρούνται τα κράτη των οποίων ο συντελεστής εισοδήματος, κερδών ή κεφαλαίου είναι μικρότερος από 50% του συντελεστή φορολόγησης που θα οφείλονταν σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, ή κράτη με προτιμησιακά τελωνειακά καθεστώτα. Με την με αριθμ. Α.1107/2019 εγκύκλιο της Α.Α.Δ.Ε. καθορίζονται 42 κράτη με προνομιακό φορολογικό καθεστώς. Μεταξύ αυτών και 3 κράτη-μέλη της Ε.Ε: Κύπρος, Βουλγαρία, Ιρλανδία. Επιπλέον, σύμφωνα με την ΠΟΛ 1024/2018: καθορίζονται 20 μη συνεργάσιμα κράτη: Λιβερία, Μονακό, Μπαχάμες, Νησιά Μάρσαλ, Παναμάς, ΠΓΔΜ, Χονγκ – Κονγκ, κ.α. Τέλος, με το άρθρο 65 του Ν.4172/2013 περιορίζεται η φορολογική αναγνώριση συναλλαγών με εταιρείες που έχουν ως έδρα τα συγκεκριμένα κράτη. Με απλά λόγια, οι εταιρείες που συναλλάσσονται με τις χώρες αυτές, θα πρέπει να αποδείξουν στις Φορολογικές Αρχές ότι οι δαπάνες αφορούν πραγματικές συναλλαγές.

- **ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ “φορολογική μετανάστευση”**

Με την πρακτική αυτή, οι εταιρείες μεταφέρουν κυρίως άυλα και υψηλής αξίας περιουσιακά στοιχεία προς χώρες με προνομιακή φορολόγηση. Ο περιορισμός του εν λόγω φαινομένου επιτυγχάνεται με το άρθρο 38 του Ν.4174/2013, σύμφωνα με το οποίο ο φορολογικός έλεγχος μπορεί να αγνοεί κάθε τεχνητή διευθέτηση που αποβλέπει σε αποφυγή της φορολόγησης και οδηγεί σε φορολογικό πλεονέκτημα.

- **ΛΟΙΠΕΣ ΤΕΧΝΙΚΕΣ Επιθετικού Φορολογικού Σχεδιασμού**

- 1) Σύσταση εξωχώριων εταιρειών (**off-shore**): συνήθως για την απόκρυψη των πραγματικών ιδιοκτητών περιουσιακών στοιχείων ή για την απόκτηση ακίνητης περιουσίας στην Ελλάδα.

- 2) Μεταβίβαση μετοχών αλλοδαπών εταιριών με ζημιά (στα πλαίσια συγχωνεύσεων, εταιρικής αναδιάρθρωσης, κλπ.).
- 3) Μεγάλα ποσά αμοιβών Διοίκησης & Δ.Σ στην εταιρεία του ομίλου που εδρεύει στην Ελλάδα.
- 4) Εκμετάλλευση των διαφορών που προκύπτουν από το νομικό χαρακτηρισμό των χρηματοπιστωτικών μέσων (υβριδικά μέσα – μοναδική δυνατότητα) μεταξύ κρατών (επιτυγχάνοντας διπλές εκπτώσεις)
- 5) Λοιπές καταχρηστικές φορολογικές πρακτικές.

Για τις συνέπειες του BEPS δεν υπάρχουν διαθέσιμα ποσοτικά στοιχεία στην Ελλάδα. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του Ο.Ο.Σ.Α, η απώλεια φορολογικών εσόδων εκτιμάται ότι κυμαίνεται από **4 – 10% των εσόδων** που προέρχονται από τη φορολόγηση του εταιρικού εισοδήματος. Στις 30/08/2016 η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κάλεσε την Apple να καταβάλει στην Ιρλανδία το ποσό των **13 δις €** για αναδρομικούς φόρους (απώλεια φορ. εσόδων εξαιτίας της φορολογικής στρατηγικής της εταιρείας). Οι συνέπειες για την Ελλάδα μπορούν να συνοψιστούν σε: **i)** μείωση φορολογικών εσόδων, **ii)** μείωση επενδύσεων, **iii)** μείωση θέσεων εργασίας, **iv)** μείωση της κατανάλωσης & περιορισμός αύξησης του Α.Ε.Π. Εκτιμάται ότι οι επιπτώσεις είναι ιδιαίτερα σημαντικές, εξαιτίας των πολλαπλασιαστικών επιδράσεων που έχουν οι μεταβολές των παραπάνω μεγεθών. Τέλος, επισημάνουμε ότι η φορολογική εναρμόνιση αποδεικνύεται μια δύσκολη υπόθεση, αφού κάθε χώρα προσβλέπει στη βέλτιστη έκβαση των δικών της πολιτικών (φορολογικός ανταγωνισμός).

1.2.8. Ο ρόλος του κράτους

Το κράτος επηρεάζει κυρίως το μέγεθος της σκιάδους οικονομίας μέσω της δυνατότητας αποτροπής και καταστολής της φοροδιαφυγής και του βαθμού αποδοχής της εκάστοτε εξουσίας. Ειδικότερα, η δυνατότητα ενός κράτους να μειώσει την τάση για φοροδιαφυγή εξαρτάται από την επιχειρησιακή αποτελεσματικότητα των φορολογικών υπηρεσιών, τη διάρθρωση του υφιστάμενου φορολογικού συστήματος και το βαθμό λογιστικής οργάνωσης των επιχειρήσεων.

Ο κίνδυνος τιμωρίας είναι ένας από τους κύριους παράγοντες αποτροπής της φοροδιαφυγής. Την ίδια στιγμή, η φορολογική συνείδηση των ατόμων συνδέεται όχι μόνο με το υφιστάμενο επίπεδο κοινωνικής παιδείας, αλλά και με την αντίληψη που έχουν αυτά για το κράτος, ζητήματα βέβαια που συσχετίζονται μεταξύ τους.

Αν οι πολίτες πιστεύουν ότι το κράτος είναι αναποτελεσματικό και δε στοχεύει στην προώθηση της ευημερίας, θα μπορούσαν να στραφούν ευκολότερα σε ενέργειες που εμπίπτουν στο πεδίο της σκιώδους οικονομίας. Από την άλλη πλευρά, χώρες με ανεπτυγμένη διαφθορά, ιδίως στον δημόσιο τομέα, τείνουν να έχουν αυξημένο μέγεθος παραοικονομίας, δεδομένου ότι η διαφθορά του δημόσιου τομέα αυξάνει τις ευκαιρίες των πολιτών να στραφούν σε τέτοιες δραστηριότητες. Τέλος, ενίοτε το κράτος για διάφορους λόγους, χαλαρώνει τους ελέγχους, ενισχύοντας το φαινόμενο της παραοικονομίας. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα, η σκιώδης οικονομία δεν είναι άσχετη με τους εκλογικούς ή πολιτικούς κύκλους.

1.3. Μέτρηση της σκιώδους οικονομίας

Η δυνατότητα ορισμού της σκιώδους οικονομίας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην εκτίμηση του μεγέθους της. Έχοντας ένα σαφή ορισμό, μια σειρά αμφιβολιών και αντιπαραθέσεων ως προς το πεδίο και την έκταση της μπορούν να αποφευχθούν. Σε γενικές γραμμές, υπάρχουν δύο τύποι δραστηριοτήτων της σκιώδους οικονομίας: η παράνομη απασχόληση και η παραγωγή αγαθών και οι υπηρεσίες που καταναλώνονται κυρίως στα νοικοκυριά. Η ανάλυση που ακολουθεί επικεντρώνεται και στις δύο, αλλά προσπαθεί να αποκλείσει παράνομες δραστηριότητες όπως η παραγωγή ναρκωτικών, το έγκλημα και η εμπορία ανθρώπων.

Η ανάλυση εστιάζει μόνο σε παραγωγικές οικονομικές δραστηριότητες που περιλαμβάνονται κανονικά στους εθνικούς λογαριασμούς, αλλά παραμένουν υπόγειες, λόγω της φορολογίας ή των κανονιστικών επιβαρύνσεων. Αν και αυτές οι δραστηριότητες συμβάλλουν στην προστιθέμενη αξία του παραγόμενου προϊόντος της χώρας, δεν καταγράφονται στους εθνικούς λογαριασμούς επειδή παράγονται με παράνομους τρόπους (π.χ. από άτομα που δεν έχουν τα κατάλληλα προσόντα ή χωρίς πιστοποιητικό τεχνίτη). Από οικονομική και κοινωνική προοπτική αυτές οι ήπιες μορφές παράνομης απασχόλησης έχουν θετική συνεισφορά στη συνολική παραγωγή της χώρας.

Παρόλο που το θέμα της σκιώδους οικονομίας έχει ερευνηθεί επί μακρόν, η συζήτηση όσον αφορά την «κατάλληλη» μεθοδολογία για την επιμέτρησή της, δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Υπάρχουν τρεις μέθοδοι εκτίμησης:

1. Άμεσες διαδικασίες σε μικροεπίπεδο, που στοχεύουν στον προσδιορισμό του μεγέθους της σκιώδους οικονομίας σε ένα συγκεκριμένο χρονικό σημείο. Ένα παράδειγμα είναι η μέθοδος της έρευνας.
2. Έμμεσες διαδικασίες, που χρησιμοποιούν μακροοικονομικούς δείκτες για την εξειδίκευση της ανάπτυξης της σκιώδους οικονομίας με την πάροδο του χρόνου.
3. Στατιστικά μοντέλα, με τη χρησιμοποίηση στατιστικών εργαλείων για την εκτίμηση της σκιώδους οικονομίας ως «μη παρατηρήσιμη» μεταβλητή.

Σήμερα, στις περισσότερες περιπτώσεις, η εκτίμηση της σκιώδους οικονομίας βασίζεται σε ένα συνδυασμό της μεθόδου MIMIC και της μεθόδου της ζήτησης συναλλάγματος ή αποκλειστικά και μόνο της ζήτησης συναλλάγματος.

Η μέθοδος MIMIC υποθέτει ότι η σκιώδης οικονομία παραμένει αβέβαιο φαινόμενο (λανθάνουσα μεταβλητή) που μπορεί να εκτιμηθεί χρησιμοποιώντας ποσοτικά μετρήσιμες αιτίες παράνομης απασχόλησης, π.χ. η φορολογική επιβάρυνση και η ένταση της ρύθμισης, καθώς και δείκτες που αντικατοπτρίζουν τις παράνομες δραστηριότητες, π.χ. τη ζήτηση συναλλάγματος, το επίσημο ΑΕΠ και το θεσμεθετημένο ωράριο εργασίας. Ένα μειονέκτημα της διαδικασίας MIMIC είναι το γεγονός ότι παράγει μόνο σχετικές εκτιμήσεις του μεγέθους και της ανάπτυξης της σκιώδους οικονομίας. Κατά συνέπεια, για να δοθεί ένας τελικός απόλυτος αριθμός στην παραοικονομία η μέθοδος MINIC συνδυάζεται με την μέθοδο της ζήτησης συναλλάγματος.

Αυτές οι δύο προσεγγίσεις χρησιμοποιούνται ευρύτερα στη βιβλιογραφία. Αν και καθεμία έχει τα δικά της μειονεκτήματα και αν και σίγουρα επικρατούν οι προκαταλήψεις στις εκτιμήσεις της σκιώδους οικονομίας, δεν υπάρχουν, τουλάχιστον επί του παρόντος, καλύτερα δεδομένα διαθέσιμα.

1.4. Διαφθορά και σκιώδης οικονομία

Η διαφθορά, που συνήθως ορίζεται ως η κατάχρηση της εμπιστευμένης εξουσίας για ιδιωτικό κέρδος (Pope, 2000: 2), είναι ένα από τα «μεγαλύτερα εμπόδια για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη». Στρεβλώνει το κράτος δικαίου, αποδυναμώνει τα θεσμικά θεμέλια και ασκεί αρνητική επιρροή στην φτώχεια. Τόσο τα προσωπικά όσο και τα ειδικά χαρακτηριστικά της χώρας καθορίζουν τον κίνδυνο έκθεσης σε φαινόμενα δωροδοκίας (Mocan 2008). Επιπλέον, η αυξημένη γραφειοκρατία συνδέεται τυπικά με την αύξηση της διαφθοράς καθώς οι συχνές αλλαγές των πολιτικών σχεδιασμών και των κανονισμών σε όλους τους κλάδους επηρεάζουν τη συχνότητα της διαφθοράς.

Οι δύο κύριες μορφές της διαφθοράς του δημοσίου τομέα είναι η γραφειοκρατική (διοικητική) διαφθορά (όπου οι γραφειοκράτες χρηματίζονται είτε για να κάνουν το καθήκον τους αποτελεσματικά είτε για να μην το εκτελούν) και η πολιτική διαφθορά. Η πρώτη επηρεάζει την επιβολή του νόμου, ενώ η δεύτερη τη θέσπιση του νόμου, οπότε ο χρηματοδότης της δωροδοκίας ενδιαφέρεται για το δικό του ιδιωτικό κέρδος, μεταξύ άλλων μέσω της στρέβλωσης του ανταγωνισμού στην αγορά (Pellegrini, 2011).

Η σχέση μεταξύ της διαφθοράς και της σκιάδους οικονομίας δεν είναι απλή. Όσον αφορά τη γραφειοκρατία μιας οργανωσιακής δομής, υποστηρίζεται ότι μόνο η κάθετη συγκέντρωση ευνοεί τη διαφθορά και τις δραστηριότητες της σκιάδους οικονομίας. Νέα στοιχεία υποδηλώνουν ότι το είδος της συγκέντρωσης - κάθετη ή οριζόντια - είναι πρωταρχικής σημασίας. Το επιχείρημα είναι ότι η κάθετη συγκέντρωση οδηγεί σε υψηλότερο αριθμό χρηματισμών. Αυτή η νέα επίπτωση δικαιολογεί τα ευρήματα μιας θετικής σχέσης μεταξύ της αυτονομίας της τοπικής αυτοδιοίκησης και της φορολογίας, (Torgler et. al., 2010). Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι η αποκέντρωση μπορεί να κλείσει την απόσταση μεταξύ των γραφειοκρατών και των οικονομικών παραγόντων και να αυξήσει την πιθανότητα των σκιάδων οικονομικών δραστηριοτήτων (Buehn et. al., 2013).

Το ζήτημα της συμπληρωματικότητας ή υποκατάστασης της διαφθοράς και της σκιάδους οικονομίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από το επίπεδο της ποιότητας των θεσμών. Ένα μέρος της βιβλιογραφίας που αναπτύχθηκε στη δεκαετία του 1990 υποδεικνύει ότι η διαφθορά έχει θετικό αντίκτυπο στο μέγεθος της σκιάδους οικονομίας και ότι η αυξανόμενη παραοικονομία έχει αρνητικό αντίκτυπο στην αύξηση του επίσημου ΑΕΠ (Schneider & Enste, 2000).

Το σκεπτικό που δικαιολογούσε αυτή την σχέση βασίζεται στη σκέψη ότι η διαφθορά ενισχύει την σκιάδη οικονομία μέσω της προσπάθειας των φορέων να αποφύγουν

περαιτέρω επιπλοκές της γραφειοκρατίας και της διαφθοράς (Friedman et al., 2000). Η ιδέα της θετικής συσχέτισης μεταξύ της διαφθοράς και της σκιάδους οικονομίας χρονολογείται από την δεκαετία του 2000. Παρότι οι αναφορές αφορούσαν περιπτώσεις με υψηλά επίπεδα διαφθοράς και μεγάλες σκιάδεις οικονομίες, επικρατούσε η γενικότερη αίσθηση, ότι η διαφθορά οδηγεί τις επιχειρήσεις εκτός πραγματικής οικονομίας (καθώς προσπαθούν να είναι πιο ανταγωνιστικές), υπονομεύοντας την ανάπτυξη της επίσημης οικονομίας μέσω της μείωσης της φορολογικής βάσης και των, συνεπαγόμενων αυτής, μειωμένων κρατικών εσόδων (Le, 2007).

Σε ένα άλλο κομμάτι της βιβλιογραφίας, το οποίο αναπτύχθηκε στη δεκαετία του 2000, εμφανίζεται η σκέψη ότι εάν η σκιάδη οικονομία μετριάξει τις στρεβλώσεις που προκαλούνται από την κυβέρνηση, τότε η διαφθορά και η παραοικονομία μπορεί να είναι υποκατάστατα μεταξύ τους (Choi & Thum 2005, Dreher et. al., 2009).

Με βάση αυτή τη νέα ιδέα, μερικές εμπειρικές μελέτες προσπαθούν να αποσαφηνίσουν την ύπαρξη μιας συμπληρωματικής σχέσης, καταλήγοντας στο συμπέρασμα, ότι η σκιάδης οικονομία μειώνει τη διαφθορά στις χώρες υψηλού εισοδήματος και την αυξάνει στις χώρες χαμηλού εισοδήματος (Dreher and Schneider, 2010). Το σκεπτικό πίσω από αυτά τα ευρήματα είναι ότι η «ικανότητα» των υπευθύνων να φέρουν τους διεφθαρμένους υπαλλήλους ενώπιον του δικαστηρίου, παράγουν μια επιλογή για το αν θα συμμετάσχουν ή όχι στην σκιάδη οικονομία. Η ικανότητα αυτή εξαρτάται από το επίπεδο της θεσμικής ποιότητας, το οποίο ποικίλλει μεταξύ χωρών υψηλού και χαμηλού εισοδήματος. Επιπλέον, καθορίζεται εάν η διαφθορά και η σκιάδης οικονομία συμπληρώνουν ή υποκαθιστούν η μία την άλλη (Dreher και Schneider 2010).

Περαιτέρω στοιχεία για τη διάκριση αυτή βρίσκονται στην ύπαρξη μακροπρόθεσμης αιτιώδους συνάφειας μεταξύ εισοδήματος και διαφθοράς, πράγμα που δείχνει ότι η τελευταία εξαφανίζεται, καθώς οι χώρες γίνονται πλουσιότερες και, τελικά, φαίνεται να υπάρχει μια μετάβαση από τη φτώχεια στην ειλικρίνεια (Gundlach & Paldam, 2009).

Ωστόσο, το συγκριτικά μεγάλο μέγεθος της σκιάδους οικονομίας σε ορισμένες χώρες υψηλού εισοδήματος, όπως η Ελλάδα - των οποίων το επίπεδο διαφθοράς είναι επίσης αυξημένο σύμφωνα με τον Δείκτη Αντίληψης Διαφθοράς της Transparency International, καταδεικνύει ότι το επίπεδο εισοδήματος μιας χώρας δεν αποτελεί επαρκή δείκτη θεσμικής ποιότητας. Ως εκ τούτου, η επίδραση της διαφθοράς στην σκιάδη οικονομία δεν πρέπει να συνδέεται με το επίπεδο εισοδήματος μιας χώρας, αλλά να αξιολογείται

από δείκτες που είναι πιο αντιπροσωπευτικοί της θεσμικής ποιότητας, όπως είναι το μέγεθος της υφιστάμενης γραφειοκρατείας (Echazu & Bose 2008).

Η εμπειρική έρευνα από το 2010 δείχνει ότι η συμπληρωματική σχέση μεταξύ της διαφθοράς και της σκιάδους οικονομίας είναι επίσης δυνατή για τις χώρες υψηλού εισοδήματος, όταν αυτές οι χώρες έχουν συγκριτικά μεγάλο μέγεθος παραοικονομίας και σχετικά υψηλά επίπεδα διαφθοράς.

Πιο συγκεκριμένα, οι πράκτορες σε χώρες με μεγάλο ποσοστό παραοικονομίας βασίζονται σε δραστηριότητες σκιάδους οικονομίας και δωροδοκούν γραφειοκράτες προκειμένου να αποφευχθεί ο έλεγχος. Η επακόλουθη μείωση των φορολογικών εσόδων μειώνει την ποιότητα των δημόσιων υπηρεσιών, των υποδομών και των κινήτρων για παραμονή στην επίσημη οικονομία (Buehn και Schneider, 2011). Έτσι, η σχέση μεταξύ της διαφθοράς και της θεσμικής αναποτελεσματικότητας είναι ο πρωταρχικός δείκτης για την ύπαρξη συμπληρωματικής σχέσης μεταξύ του μεγέθους της παραοικονομίας και της διαφθοράς.

1.5. Η σκιάδης οικονομία στις χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης

Η μέτρηση και η παρακολούθηση της κρυφής οικονομίας δικαιολογείται κυρίως από την ανάγκη καλύτερης κατανόησης και πρόβλεψης της συνολικής οικονομικής δυναμικής και τα αποτελέσματα των προβλεπόμενων ή ληφθέντων πολιτικών μέτρων. Είναι γενικά αποδεκτό ότι η απόκρυψη των οικονομικών δραστηριοτήτων είναι μια ορθολογική απάντηση στις ελλείψεις ενός αποτελεσματικού και ποιοτικού θεσμικού πλαισίου. Ωστόσο, παρά τη σημασία του φαινομένου και τον αντίκτυπό του σχεδόν σε όλες τις πολιτικές, αυτές οι πληροφορίες, κατά κανόνα, δεν είναι εύκολα διαθέσιμες στο ευρύ κοινό στη Νοτιοανατολική Ευρώπη ή είναι διαθέσιμες μόνο μετά από σημαντική καθυστέρηση. Έτσι για να κατανοηθεί το πραγματικό ΑΕΠ, πρέπει να εξεταστούν εναλλακτικές αξιολογήσεις (Seldi, 2016).

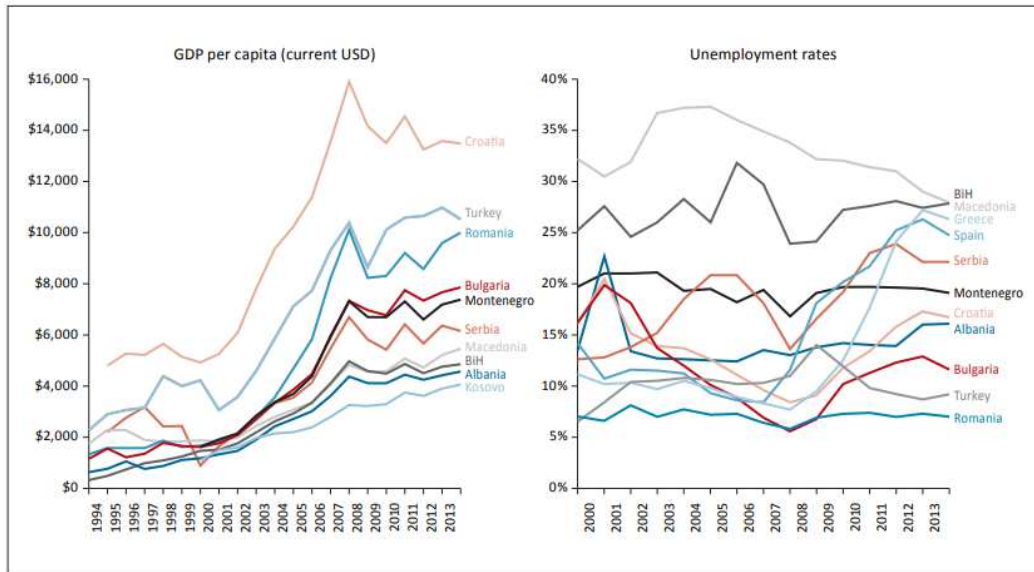
1.5.1. Μακροοικονομική απόδοση και σκιώδης οικονομία

Όλες οι χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης είχαν κατά μέσο όρο πραγματικό ρυθμό αύξησης του κατά κεφαλήν ΑΕΠ για τα τελευταία 15 χρόνια 3-4% ετησίως, το οποίο δεν επαρκούσε για την υποστήριξη της ταχείας σύγκλισης με την ΕΕ ή ένα άνετο περιβάλλον για τη μείωση της κρυφής οικονομίας και τη διαφθοράς. Αυτές οι χώρες είχαν σταθερά, χαμηλά ποσοστά συμμετοχής του εργατικού δυναμικού από το έτος 2000 (με χαμηλότερο αυτό του Κοσσυφοπέδιου με 41% και υψηλότερο αυτό της ΠΓΔΜ με 56%). Η Ρουμανία, η Αλβανία και η Σερβία παρουσίασαν μείωση της απασχόλησης από το 2000, ενώ η ΠΓΔΜ και η Βουλγαρία έχουν αναπτυχθεί και τα υπόλοιπα παρέμειναν σταθερά, με μικρές διακυμάνσεις γύρω από την κρίση του 2008 (Seldi, 2016).

Η ανεργία στην περιοχή αποτελεί σοβαρή αιτία ανησυχίας και είναι υψηλότερη κατά μέσο όρο συγκριτικά με τον μέσο όρο του ΕΕ28. Πολύ πιο ανησυχητική είναι η μακροχρόνια ανεργία και η ανεργία των νέων σε κάθε μία από αυτές τις χώρες.

Η Βοσνία - Ερζεγοβίνη και το Κοσσυφοπέδιο, για παράδειγμα, έχουν υψηλότερα ποσοστά ανεργίας των νέων από την Ελλάδα, συγκρίσιμα με αυτά της Ισπανίας, και επιπλέον αποτελούν δύο από τις χώρες με τις χειρότερες επιδόσεις της οικονομίας στην Ε.Ε. από την άποψη αυτή σε παγκόσμιο επίπεδο με το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης. Στη Βοσνία- Ερζεγοβίνη, η μακροπρόθεσμη ανεργία ανέρχεται στο 90% και στις άλλες δυτικές χώρες των Βαλκανίων μεταξύ 70% και 80%, πράγμα που σημαίνει ότι οι άνεργοι που δεν ανήκουν στους νέους αποκλείονται ουσιαστικά από την οικονομία και καταφεύγουν για να επιβιώσουν σε δραστηριότητες που εντάσσονται στην παραοικονομία ή αναγκάζονται να ζουν σε ακραίες συνθήκες φτώχειας (Σχήμα 1).

Σχήμα 1- Κατά κεφαλήν ΑΕΠ (σε \$) και ποσοστά ανεργίας σε χώρες της ΝΑΕ

Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα

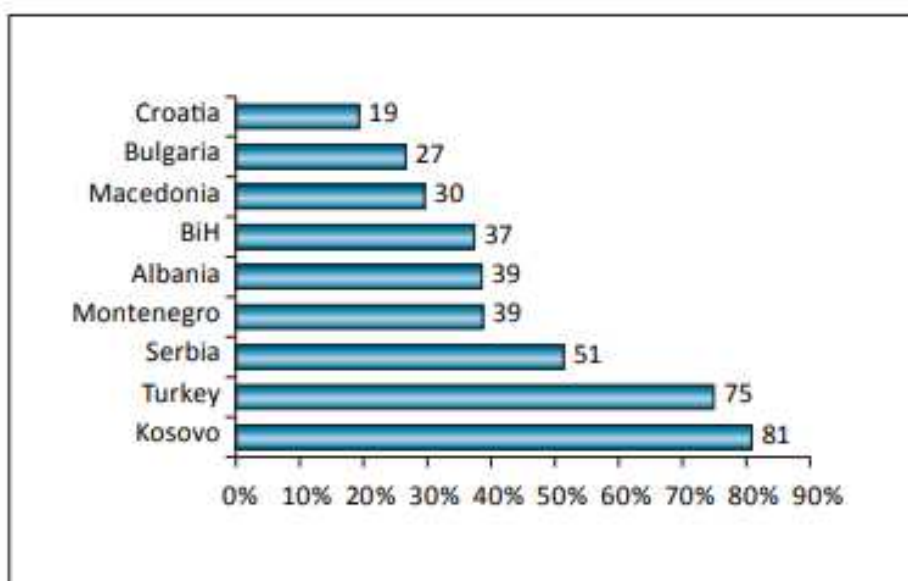
Για πολλές χώρες σε μεταβατικό στάδιο, συμπεριλαμβανομένων εκείνων της ΝΑ Ευρώπη, η μετανάστευση ήταν μια ισχυρή βαλβίδα που διευκόλυνε το πρόβλημα της εγχώριας ανεργίας και της φτώχειας μέσω της απασχόλησης στο εξωτερικό, με την επακόλουθη ροή του επαναπατρισμού εμβασμάτων πίσω στους συγγενείς στη χώρα καταγωγής. Ένα ποσοστό σημαντικής αύξησης των εμβασμάτων συνδέεται με τη μείωση κατά 1,8 της εκατοστιαίας μονάδας στην απασχόληση στις χώρες της ΝΑ Ευρώπη. Η σύνδεση μεταξύ των εμβασμάτων, της κρυφής απασχόλησης και της σκιώδους οικονομίας είναι θετική στη ΝΑ Ευρώπη (Ivlevs, 2014). Τα εμβάσματα τονώνουν την εσωτερική κατανάλωση, χρησιμεύουν ως ένα δίκτυο κοινωνικής ασφάλειας (ενθαρρύνοντας την κρυφή απασχόληση) και αυξάνουν τις εγχώριες επενδύσεις και την επιχειρηματικότητα, εμφανή ή κρυφή. Συχνά, οι ίδιοι οι μετανάστες από τις χώρες αυτές, απασχολούνται χωρίς να δηλώνονται στις ξένες ευρωπαϊκές χώρες που μεταναστεύουν (Seldi, 2016).

1.5.2. Καταβολή φόρων και σκιώδης οικονομία

Τα άτομα και οι εταιρείες στη ΝΑ Ευρώπη ανταγωνίζονται στη φοροδιαφυγή, εν όλω ή εν μέρει, κυρίως επειδή η αναμενόμενη οριακή χρησιμότητα των δημοσίων αγαθών και

των υπηρεσιών που παρέχονται και καταναλώνονται, μείον το κόστος του κινδύνου για όσους τιμωρούνται λόγω μη συμμόρφωσης είναι πολύ χαμηλότερο από το οριακό εναλλακτικό κόστος καταβολής του ποσού που αναλογεί. Το ύψος της συνεισφοράς της φορολογίας και της κοινωνικής ασφάλισης δικαιολογεί μεταξύ 35% και 52% της διακύμανσης της σκιώδους οικονομίας του Schneider στις χώρες της ΝΑ Ευρώπης (Seldi, 2016).

Σχήμα 2- Ποσοστά εισπραχθέντων φόρων στη ΝΑ Ευρώπη, 2015

Πηγή: *Trading Economics*

Η πλειοψηφία των εταιρειών που μελετήθηκαν από τις έρευνες της Παγκόσμιας Τράπεζας στην Ανατολική Ευρώπη και την Κεντρική Ασία ανέφεραν τους φορολογικούς συντελεστές ως το μεγαλύτερο εμπόδιο για τις επιχειρήσεις (17,8%). Το Μαυροβούνιο (38%), η Ρουμανία (43%) και η Τουρκία (37,4%) είχαν πολύ υψηλότερο ποσοστό από το μέσο όρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (19,5%) και της ευρύτερης Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (19,5%). Η Σερβία (16,1%) είναι κάτω από τον περιφερειακό μέσο όρο, αλλά υψηλότερο από τον μέσο όρο παγκοσμίως (12,1%). Ωστόσο, η Έρευνα Κρυμμένης Οικονομίας SELDI 2016 αμφισβητεί την υπόθεση ότι οι υψηλοί φορολογικοί συντελεστές οδηγούν στην τάση της απόκρυψης εισοδημάτων, καθώς η Κροατία, με τους υψηλότερους φορολογικούς συντελεστές, είχε τα χαμηλότερα ποσοστά παραοικονομίας,

ενώ το Κοσσυφοπέδιο, με τους χαμηλότερους φορολογικούς συντελεστές, είχε τα υψηλότερα ποσοστά (Seldi, 2016).

Αυτή η αντίφαση μεταξύ υψηλότερων φορολογικών συντελεστών και χαμηλότερου μεγέθους σκιάδους οικονομίας έχει επισημανθεί κατά τη σύγκριση των σκανδιναβικών κρατών με τη Νότια Ευρώπη, αλλά σε αυτήν την περίπτωση, η σύγκριση προέρχεται από παρόμοιες χώρες, οι οποίες ήταν μέρος μιας ενιαίας ομοσπονδίας μέχρι πρόσφατα. Αυτή η αντίφαση αποδίδεται σε παράγοντες όπως τα επίπεδα εισοδήματος, το φορολογικό ηθικό και η ικανοποίηση από τις δημόσιες υπηρεσίες (Seldi, 2016).

Η φορολογική ηθική συνδέεται με την ποιότητα και την εμπιστοσύνη σε θεσμούς και προσδοκίες σε σχέση με το τι κάνουν άλλοι. Ορισμένοι θεωρούν τη φοροδιαφυγή ως την καταπάτηση της σύμβασης φορολογίας μεταξύ των πολιτών και των αρχών, επηρεασμένη από παράγοντες όπως η εκπαίδευση, η γεωγραφία και η ηλικία. Εάν το ήμισυ του εργατικού δυναμικού των πολιτών (όπως στην περίπτωση της Τουρκίας και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνη) παραμένει εκτός ή στο περιθώριο του επίσημου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης για 15 χρόνια, ένα νέο ηθικό θα είναι ήδη ριζωμένο στη νέα γενιά. Σε τέτοιες οικογένειες, η εμπιστοσύνη στους οργανισμούς είναι καταστρεπτικά χαμηλή και σε ορισμένες περιπτώσεις, μπορεί να οδηγήσει σε έντονη δυσπιστία και αντιπολίτευση, που τροφοδοτείται από συναισθήματα υπαγωγής σε άλλη χώρα ή έθνος. Αυτό εξακολουθεί να είναι ευρέως διαδεδομένο στην περιοχή (Seldi, 2016).

Ενώ οι φόροι στη ΝΑΕ μπορεί να είναι γενικά χαμηλοί, τα διοικητικά τους κόστη μπορεί να είναι μεγαλύτερα από τα πλεονεκτήματα όπως στην περίπτωση της Αλβανίας (οι εταιρείες βλέπουν τη φορολογική διοίκηση, όχι τους φόρους, ως εμπόδιο από μόνη της), της Βουλγαρίας (όπου οι φόροι έχουν μερικές από τις χαμηλότερες τιμές και είναι λίγες σε αριθμό, αλλά η διοικητική συμμόρφωση για τις ΜΜΕ είναι πολύ δαπανηρή) ή της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης (όπου η πολυπλοκότητα του φόρου είναι τεράστια λόγω της περίπλοκης σύνθεσης του κράτους, των επικαλυπτόμενων θεσμικών οργάνων και της πολιτικής αστάθειας) (Seldi, 2016) (Seldi, 2016).

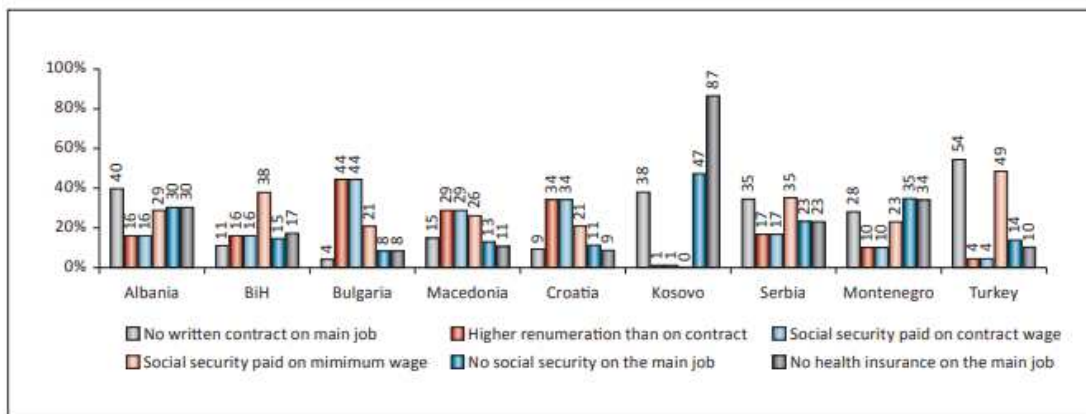
Το 2012, τα άτομα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη πλήρωσαν μεταξύ 2,05% (Μακεδονία και Βοσνία-Ερζεγοβίνη) και 4,61% (Σερβία) στους φόρους εισοδήματος φυσικών προσώπων ως ποσοστό του ΑΕΠ. Αυτός ο μέσος όρος του περίπου 3%, αυτών των δύο χωρών είναι τέσσερις φορές λιγότερο από τα αντίστοιχα ποσοστά της Λιθουανίας και της Ιταλίας, και το ήμισυ της Πορτογαλίας. Ως εκ τούτου, ακόμη και με

βάση αυτά τα δεδομένα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι υπάρχει σημαντική υστέρηση των εσόδων (μισθοί ή των αυτοαπασχολούμενων αποδοχών) και, κατά συνέπεια, των κοινωνικών ασφαλιστικών εισφορών. Αναφορικά με τις ασφαλιστικές εισφορές το χαμηλότερο επίπεδο χρηματοδότησης είναι στην Αλβανία (περίπου 4% του ΑΕΠ) και το υψηλότερο ποσοστό στη Βοσνία και Ερζεγοβίνη (περίπου 16% του ΑΕΠ). Η κατάταξη των χωρών αντιστοιχεί στα ποσοστά κοινωνικής ασφάλισης που καταβάλλουν οι εργαζόμενοι π.χ. 11,2% στην Αλβανία έως 31% στη Βοσνία και Ερζεγοβίνη επί του φορολογητέου εισοδήματος. Αυτή η διαφορά υπέρ των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης μπορεί να οφείλεται κυρίως στον Φ.Π.Α. και την μεγαλύτερη ευχέρεια των επιχειρήσεων να φοροδιαφεύγουν σε αυτό τον τομέα σε σύγκριση με τις ασφαλιστικές εισφορές (Seldi, 2016).

1.5.3. Μοτίβα της σκιάδους οικονομίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη

Εκτός από τις τεράστιες διαφορές μεταξύ των επιπέδων της σκιάδους οικονομίας και της απόκρυψης εσόδων, που είναι περίπου στα επίπεδα του 19% για τους εμπλεκόμενους στην οικονομική δραστηριότητα στην Κροατία και μέχρι 81% στο Κοσσυφοπέδιο (Σχήμα 3), οι χώρες έχουν διαφορετικά μοτίβα σκιάδους οικονομίας και ως εκ τούτου διαφορετικά προβλήματα να αντιμετωπίσουν. Υπάρχει έντονη διακύμανση στην περιοχή, όσον αφορά τον αριθμό των απασχολούμενων που εργάζονται χωρίς συμβάσεις. Στην Κροατία, Βόρεια Μακεδονία, Βουλγαρία και τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη τα επίπεδα είναι χαμηλά (κάτω του 5%), στην Αλβανία, τη Σερβία και το Μαυροβούνιο (15%, 17% και 11% αντίστοιχα), μέτρια, ή γύρω από τον περιφερειακό μέσο όρο (15%). Στην Τουρκία (41%) και το Κοσσυφοπέδιο (31%) είναι τα υψηλότερα. Περισσότερο από τις μισές θέσεις εργασίας στην Τουρκία χαρακτηρίζονται από έλλειψη επίσημης σύμβασης εργασίας (Seldi, 2016).

Σχήμα 3 - Επικράτηση διαφόρων τύπων κρυφής απασχόλησης στη Νοτιοανατολική Ευρώπη

Πηγή: SELDI Hidden Economy Survey, 2016

Το αίτιο γι' αυτό το φαινόμενο είναι η αποφυγή της πληρωμής των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης. Ομοίως, περισσότερο από το ένα τρίτο όλων των εργαζομένων αποκρύπτουν από τις αρχές με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τις συμβάσεις εργασίας τους. Η Σερβία, το Κοσσυφοπέδιο και η Αλβανία δεν διαθέτουν συμβάσεις εργασίας. Η έλλειψη συμβάσεων δεν είναι μόνο ένα σύμπτωμα της κρυφής εργασίας και της φοροδιαφυγής. Σηματοδοτεί επίσης ανεπαρκείς ελέγχους στην αγορά εργασίας, έλλειψη προστασίας και χαμηλό επίπεδο εμπιστοσύνης στο δικαστικό σύστημα. Εργαζόμενοι χωρίς συμβάσεις εργασίας συχνά εργάζονται σημαντικά περισσότερες ώρες (συμπεριλαμβανομένων των νυχτερινών βάρδιων, των Σαββατοκύριακων και των αργιών) χωρίς πρόσθετη αποζημίωση, δεν χρησιμοποιούν άδεια ασθένειας και είναι καθλωμένοι στις θέσεις τους χωρίς ευκαιρίες εξέλιξης.

Όταν οι εργαζόμενοι αποφασίζουν να φύγουν (αλλαγή εργασίας), χάνουν συχνά το τελευταίο μισθό ή λαμβάνουν μόνο την αποζημίωση που προβλέπεται από την συλλογική σύμβαση εργασίας τους. Η Βουλγαρία αποτελεί θετικό παράδειγμα για τις άλλες χώρες της περιοχής, καθώς κατάφερε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της μη σύναψης συμβάσεων εργασίας, ακόμη και πριν την προσχώρησή της στην ΕΕ, μέσω ενός συνδυασμού καθεστώτος υποχρεωτικής καταχώρησης των συμβάσεων και εντατικοποίησης των επιθεωρήσεων εργασίας (Seldi, 2016).

Η συμμετοχή στην παραοικονομία και στην κρυφή απασχόληση είναι μερικές φορές θέμα επιλογής. Σε συγκριση με την επίσημη οικονομία, τα άτομα που απασχολούνται στην παραοικονομία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη είναι ελαφρώς νεότερα (2 χρόνια από τον μέσο όρο του συνόλου του εργατικού δυναμικού), με μεγαλύτερη πιθανότητα να είναι άνδρες (62%) και τείνουν να γνωρίζουν άλλους που απασχολούνται κρυφά. Η διαφορά ηλικίας οφείλεται στη συμμετοχή των νέων (κάτω των 30 ετών) στην κρυφή απασχόληση. Το εύρημα αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στην πολιτική, συχνά φαίνεται ότι έχουν σχεδιαστεί πολιτικά μέτρα αποσπασματικά και δεν λαμβάνουν υπόψη την κοινωνική διάσταση του φαινομένου (Seldi, 2016).

1.6. Σκιώδης οικονομία στην Ελλάδα

Η σκιώδης οικονομία της Ελλάδας κατατάσσεται στην πρώτη θέση στον κόσμο, υπολογιζόμενη στο 21,5% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος, σύμφωνα με μελέτη του Ινστιτούτου Εφαρμοσμένων Οικονομικών Ερευνών του Πανεπιστημίου του Tübingen στη Γερμανία (IAW).

Η μελέτη, η οποία δημοσιεύθηκε στο Forbes, ορίζει την σκιώδη οικονομία ως τα αδήλωτα κέρδη από παράνομες δραστηριότητες, χρηματισμούς, λαθραία εργασία και επιχειρηματικές συναλλαγές που δεν ακολουθούν νόμιμες διαδικασίες και όπου δεν καταβάλλονται φόροι. Σύμφωνα με τη μελέτη, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1990 οι πρώην χώρες του Ανατολικού Συγκροτήματος, όπως η Ρωσία ή η Γεωργία είχαν επίπεδα σκιώδους οικονομίας που ανερχόταν σε 44% και 64% αντίστοιχα, σήμερα το φαινόμενο μεταφέρθηκε στις χώρες της νότιας Ευρώπης.

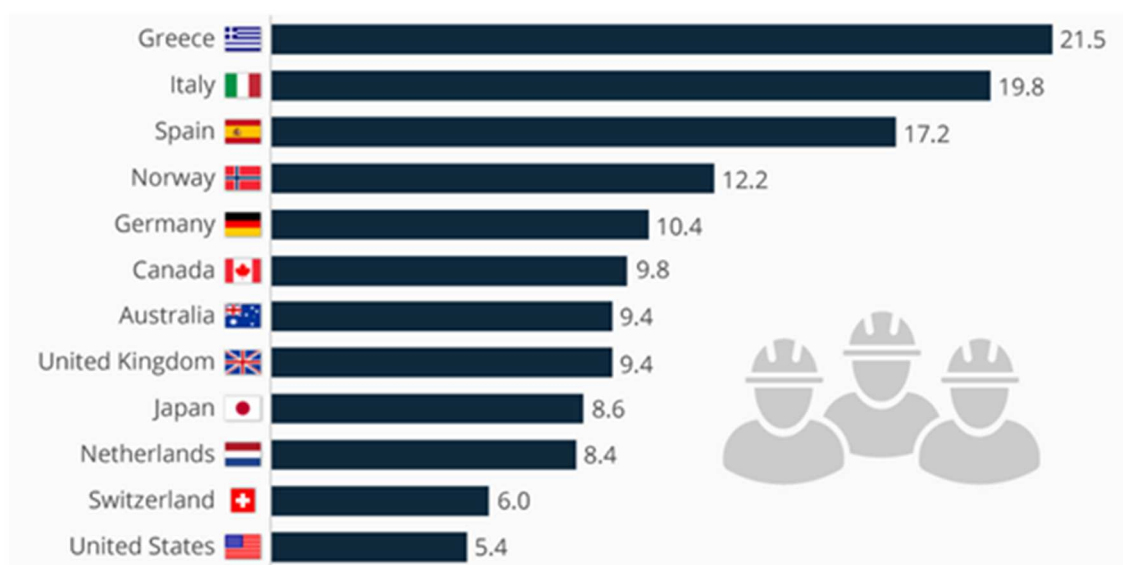
Χαρακτηριστικά, η ελληνική σκιώδης οικονομία εκτιμάται ότι είναι κατά μέσο όρο στο 21,5% του ΑΕΠ, ακολουθούμενη από την Ιταλία και την Ισπανία με σκιώδεις οικονομίες της τάξεως του 19,8% και 17,2% του ΑΕΠ αντίστοιχα. Οι Ηνωμένες Πολιτείες βρίσκονται στο κατώτατο σημείο του διαγράμματος με ένα ποσοστό σκιώδους οικονομίας 5,4%.

Αν και συζητήσεις για την έκταση της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα και το μέγεθος και η φύση της παραοικονομίας διαχρονικά ήταν εκτενείς, τα θέματα αυτά συγκέντρωσαν σημαντική διεθνή προσοχή μόνο μετά την έκρηξη της κρίσης δημόσιου χρέους.

Ένα χρόνο μετά το πρώτο δάνειο διάσωσης προς την Ελλάδα, η έρευνα του Ο.Ο.Σ.Α. (2011, 83-86) ανέφερε ότι οι θεσμικές ελλείψεις, που είναι υπεύθυνες για τη χαμηλή είσπραξη των φόρων και των εισφορών οφειλόταν κυρίως σε δραστηριότητες της παραοικονομίας (με σημαντικές αναφορές στη δωροδοκία και τη διαφθορά). Επιπλέον, οι δραστηριότητες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα φορολογικές ζημιές ύψους μεταξύ 2,0% και 4,0% του ΑΕΠ της Ελλάδας ετησίως.

Συνεπώς, ένα χρόνο μετά το δεύτερο δάνειο διάσωσης, το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) (2013, 23-26) επεσήμανε τους βασικούς παράγοντες της μεγάλης φοροδιαφυγής της χώρας, δηλαδή την υψηλή φορολογική επιβάρυνση, την «απουσία» αποτροπής, καθώς και την χαμηλή φορολογική συνείδηση και υπογράμμισε την κατάρρευση της είσπραξης των φόρων.

Σχήμα 4 - Η σκιώδης οικονομία ως ποσοστό του ΑΕΠ σε επιλεγμένες χώρες (2017)

Πηγή: Seldi, 2016

Πριν εξεταστούν οι εκτιμήσεις για το μέγεθος της ελληνικής σκιώδους οικονομίας, είναι σημαντικό να εξεταστεί η σημασία των καθοριστικών παραγόντων. Μια πρώιμη μελέτη, που αφορούσε τους καθοριστικούς παράγοντες της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι είναι ευρέως διαδεδομένη η φοροδιαφυγή κυρίως λόγω της ιστορικής δυσπιστίας των πολιτών του έναντι του κρατικού μηχανισμού (Ballas & Tsoukas, 1998).

Πάνω από μια δεκαετία αργότερα, και παρά τις θετικές εξωτερικές επιδράσεις της εμπειρίας του ευρώ, η χαμηλή φορολογική ηθική (που επηρεάζεται από τη δυσπιστία, τόσο στο πλαίσιο των κυβερνητικών ή κρατικών θεσμών αλλά και άλλων φορολογουμένων) εξακολουθεί να αποτελεί βασική αιτία της αδυναμίας των φορολογικών αρχών να ανταποκριθούν στους προβλεπόμενους στόχους των φορολογικών εσόδων (Karlanoglou & Rapanos, 2013).

Αυτή η μορφή δυσπιστίας επηρεάζει δύο συγκεκριμένους καθοριστικούς παράγοντες της φορολογικής ηθικής:

(i) την αμοιβαιότητα. Ο παράγοντας αυτός συνδέει την πληρωμή των φόρων με την σχέση εμπιστοσύνης του ατόμου με το κράτος και με τις επιπτώσεις αυτής της σχέσης.

(ii) τις κοινωνικές επιρροές. Ο παράγοντας αυτός καθορίζει την πληρωμή των φόρων σύμφωνα με τις απόψεις ή τις συμπεριφορές άλλων ατόμων (Luttmer and Singhal 2014:155).

Επιπλέον, μια άλλη διάσταση της φορολογικής ηθικής στην Ελλάδα, η οποία δεν σχετίζεται με την εμπιστοσύνη στην δημόσια διοίκηση, περιγράφεται από το κίνητρο της φοροδιαφυγής για αποκόμιση προσωπικού κέρδους και η οποία μπορεί να γίνει κατανοητή ως η απουσία ενός «κοινωνικού κανόνα» φορολογικής συμμόρφωσης.

Εκτός από τη χαμηλή φορολογική ηθική, η φορολογική επιβάρυνση είναι εξίσου σημαντική για τη φοροδιαφυγή στην Ελλάδα. Επιπλέον, μια μη εμπειρική, αλλά ολοκληρωμένη προσέγγιση των καθοριστικών παραγόντων της ελληνικής σκιώδους οικονομίας υπογραμμίζει τα βάρη των φόρων και των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης, καθώς και το κόστος συμμόρφωσης στους σχετικούς κανονισμούς, ως βασικούς καθοριστικούς παράγοντες (Katsios, 2006).

Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε, μερικές από τις μελέτες για την ελληνική σκιώδη οικονομία (για παράδειγμα, βλέπε Karlanoglou και Rapanos, 2013) καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι δεν είναι το μέγεθος της φορολογικής επιβάρυνσης που επηρεάζει το μέγεθος της σκιώδους οικονομίας, αλλά η θεσμική ποιότητα και η αμοιβαιότητα που αντανακλώνται μέσω της φορολογικής επιβάρυνσης.

Όλες οι μακροοικονομικές μελέτες που εκτιμούν το μέγεθος της ελληνικής σκιώδους οικονομίας στην διεθνή βιβλιογραφία, εξετάζουν τη χώρα ως τμήμα ενός ευρύτερου δείγματος και υπογραμμίζουν γενικά τους καθοριστικούς παράγοντες που διερευνήθηκαν από το Schneider (2000).

Οι παράγοντες αυτοί περιλαμβάνουν :

1. τη φορολογική επιβάρυνση και την επιβάρυνση κοινωνικής ασφάλισης,
2. την επιβάρυνση του κράτους,
3. τη φορολογική ηθική,
4. το ΑΕγχΠ και
5. την ανεργία, ή εναλλακτικά η διερεύνηση της αυτοαπασχόλησης ως καθοριστικού παράγοντα.

Εξαιρέση από αυτές τις μελέτες αποτελεί η έρευνα του Boni (2003) σχετικά με τους καθοριστικούς παράγοντες της σκιάδους οικονομίας των χωρών του ΟΟΣΑ κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1990, η οποία βασίζεται σε προηγούμενες εκτιμήσεις για τη σύνθεσή της. Ειδικότερα, ο Boni (2003) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η ελληνική σκιάδης οικονομία είναι θεσμικά ωθούμενη. Υπογραμμίζει επίσης τα σχετικά υψηλά επίπεδα διαφθοράς, την αδυναμία του νομικού συστήματος και τους αυστηρούς κανονισμούς της αγοράς εργασίας στη χώρα ως σχετικούς καθοριστικούς παράγοντες. Οι μακροοικονομικές μελέτες των Dell'Anno et. al. (2007), των Buehn & Schneider (2012), καθώς και αυτές μερικών Ελλήνων συγγραφέων, όπως Pavlopoulos, 1987, Tatsos, 2001, Kanellopoulos et. al., 1995, είναι μελέτες που αποκαλύπτουν το μέγεθος της ελληνικής σκιάδους οικονομίας.

Οι Dell' Anno και συν. (2007) και Buehn και Schneider (2012) εμπειρικά παρατήρησαν την ύπαρξη ενός αποτελέσματος υποκατάστασης. Όσον αφορά τη διαφθορά και ο Katsios (2006) υποστηρίζει ότι υπάρχει μια συμπληρωματική σχέση, η οποία έχει τις ρίζες της στην πελατειακή σχέση μεταξύ πολιτών και πολιτικών και την αναζήτηση ανταλλαγμάτων.

Το ελληνικό σύστημα υγείας - όπου οι ασθενείς συχνά κάνουν πληρωμές «κάτω από το τραπέζι» για πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες που υποτίθεται ότι είναι ελεύθερες - είναι μια ιδανική περιπτώσιολογική μελέτη των δεσμών μεταξύ της σκιάδους οικονομίας και της διαφθοράς. Η ανισότητα στην πρόσβαση, την προσφορά και την ποιότητα των υπηρεσιών προκαλείται από τους παρόχους που έχουν ελάχιστα κίνητρα να βελτιώσουν την παραγωγικότητα και που βασίζονται σε άτυπες οικονομικές δραστηριότητες (Mossialos et. al., 2005).

Ως αποτέλεσμα, οι κοινωνικοοικονομικοί παράγοντες (όπως χαμηλό μέσο εισόδημα των νοικοκυριών, υψηλή ανεργία, υποχρεωτική και πλήρης κάλυψη από την κοινωνική

ασφάλιση κ.λπ.), αφενός αποθαρρύνουν τους ιδιώτες να πληρώσουν για ιδιωτική ασφάλιση και, αφετέρου, δεν επηρεάζουν την διάθεσή τους να πληρώσουν ένα γιατρό ή ένα νοσοκομείο άμεσα ή «κάτω από το τραπέζι» (Siskou et al., 2009).

Πιο συγκεκριμένα, η μέτρηση και ανάλυση του μεγέθους και της φύσης των άτυπων πληρωμών από νοικοκυριά στα ελληνικά δημόσια νοσοκομεία (Liaropoulos et al., 2008), δείχνει ότι το 36% των δειγματοληπτικών χρηστών υγειονομικής περίθαλψης έδωσαν μια άτυπη αμοιβή σε έναν γιατρό ανεξάρτητα από τα χαρακτηριστικά της κοινωνικοοικονομικής τους κατάστασης, είτε επειδή δεν είχαν εμπιστοσύνη στην υπηρεσία που έλαβαν (π.χ. λαμβάνουν υποβαθμισμένη περίθαλψη) ή για τη λήψη της υπηρεσίας (π.χ. για να αποφύγουν την αναμονή).

Η φοροδιαφυγή δεν περιγράφει μια δραστηριότητα προστιθέμενης αξίας και είναι το αποτέλεσμα μιας χρηματοοικονομικής συναλλαγής (Schneider & Enste 2002: 10). Αν και η φοροδιαφυγή στην Ελλάδα αυξάνει το μέσο ιδιωτικό διαθέσιμο εισόδημα, οι συνέπειές της σε εθνικό επίπεδο είναι τεράστιες, καθώς μειώνει τις φορολογικές αποδόσεις της κατανομής του εισοδήματος και καθιστά το φορολογικό σύστημα σημαντικά άδικο και μεγαλύτερο (Matsaganis, 2012). Επιπλέον, λόγω της φοροδιαφυγής μια αύξηση των φορολογικών εσόδων απαιτεί μεγαλύτερη πρόοδο τόσο για την αποτελεσματικότητα της συλλογής των φόρων, έτσι ώστε η οικονομία να έχει υγιή δημόσια οικονομική κατάσταση.

Η φοροδιαφυγή μπορεί να αποτελέσει εξήγηση για τη μεγάλη προτίμηση της αυτοαπασχόλησης στην Ελλάδα σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ. Αν και τα διοικητικά εμπόδια για την είσοδο κάνουν την αυτοαπασχόληση στην Ελλάδα μη ελκυστική, τα πλεονεκτήματα της φοροδιαφυγής και της εξοικονόμησης των εισφορών κοινωνικής ασφάλισης (οι οποίες αυξάνονται ουσιαστικά για υψηλότερα εισοδήματα) γίνονται ένα ισχυρό κίνητρο για την προτίμηση της αυτοαπασχόλησης σε σχέση με την εξαρτημένη εργασία.

Ο Katsios (2006) υποστηρίζει ότι η σκιώδης οικονομία στην Ελλάδα είναι σχετικά έντονη. Οι Kanellou et al., (2012) ασχολήθηκαν με τη σύνθεση της αδήλωτης εργασίας στην Ελλάδα και κατέληξαν ότι τα υψηλότερα ποσοστά αδήλωτης εργασίας στην Ελλάδα το 2010 ανήκαν σε :

- (i) μετανάστες (περίπου 38%),
- (ii) άτομα μικρότερα από τριάντα ετών (34%),

- (iii) βοηθοί οικογενειακών επιχειρήσεων (21%) και
- (iv) μερικής απασχόλησης εργαζομένων (31%).

Επιπλέον, η ίδια μελέτη τονίζει ότι η αδήλωτη εργασία είναι συγκεκριμένη, τόσο για τη βιομηχανία, όσο και για τον κλάδο της παροχής υπηρεσιών. Ως εκ τούτου, η αδήλωτη εργασία αφορά κυρίως την κατασκευή, την παροχή υπηρεσιών («ξενοδοχειακές και τουριστικές δραστηριότητες») και τις «εμπορικές» βιομηχανίες, όπου η απασχόληση έχει προσωρινό χαρακτήρα και είναι δύσκολο να εντοπιστεί (π.χ. προσωπικοί βοηθοί). Τέλος, αυτή η μελέτη (Kanellopoulos et. al., 2012) καταδεικνύει επίσης ότι η απασχόληση για επιπλέον εισόδημα (δηλαδή οι κάτοχοι δεύτερης απασχόλησης ή οι συνταξιούχοι που απασχολούνται) συνήθως δεν δηλώνεται. Οι μεγάλοι αριθμοί αδήλωτης εργασίας στην Ελλάδα (περίπου 30% το 2011 και σημαντικά υψηλότερες από τα αντίστοιχα στοιχεία άλλων χωρών της Ευρωζώνης χώρες) είναι επίσης αποτέλεσμα της ανεργίας που κυριαρχεί στην σκιώδη οικονομία εν μέσω οικονομικής ύφεσης.

Οι κυβερνητικές αποφάσεις επηρεάζουν, όχι μόνο το μέγεθος των δημοσιονομικών ελλειμμάτων που αυξάνουν τη φορολογική επιβάρυνση (όπως στην Ελλάδα), αλλά και θέτουν τις βάσεις για τη συνολική απόδοση της οικονομίας μέσω των κανονισμών. Οι κανονισμοί αυτοί διαμορφώνουν τις αγορές εργασίας και προϊόντων και επηρεάζουν την ποιότητα των επίσημων δημόσιων θεσμών και διοίκησης. Όλα αυτά είναι καθοριστικοί παράγοντες της σκιώδους οικονομίας και συμβάλλουν στην ανάπτυξη του επιπέδου της φορολογικής ηθικής (καθοριστικός παράγοντας της σκιώδους οικονομίας). Ως εκ τούτου, η μεγάλη πρόκληση για κάθε κυβέρνηση είναι η ύπαρξη δημόσιων θεσμών που λειτουργούν αποτελεσματικά (Schneider, 2010).

Σε μια προσπάθεια ταξινόμησης του καπιταλιστικού μοντέλου της ελληνικής οικονομίας, ο Featherstone (2008) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι έχει πολλά από τα χαρακτηριστικά ενός νεοκοπορωτισμού (όπου η κυβέρνηση διαπραγματεύεται με συνδικάτα και εργοδότες), μαζί με μερικά μοναδικά χαρακτηριστικά, όπως το «parentela» της μεσολάβησης ενδιαφέροντος. Η εκπροσώπηση των συνδικάτων και των ομοσπονδιών των εργοδοτών έχει λοξοδρομήσει υπέρ ορισμένων ομάδων με μεγαλύτερη επιρροή. Από τη μία πλευρά, οι υπάλληλοι του δημοσίου τομέα απολαμβάνουν δυσανάλογα οφέλη και από την άλλη, ορισμένοι εργοδότες (από τον ιδιωτικό τομέα) επωφελούνται από τους κανονισμούς της αγοράς, τα εμπόδια εισόδου και τη σταθερή

ζήτηση των προϊόντων. Με λίγα λόγια, ο Featherstone (2008) δείχνει ότι τα προβλήματα των πελατειακών σχέσεων πολιτών και πολιτικών και της αναζήτησης ανταλλαγμάτων, οδηγεί σε υψηλά επίπεδα διαφθοράς και φοροδιαφυγής στην Ελλάδα. Ειδικότερα, με αυτόν τον τρόπο υπονομεύεται ο ανταγωνισμός και η αποτελεσματική παροχή δημόσιων υπηρεσιών και λειτουργιών, δημιουργώντας έτσι ένα σύστημα κοινωνικής πρόνοιας που είναι δαπανηρό, σπάταλο και αναποτελεσματικό.

Σε μια αξιολόγηση της ελληνικής πολιτικής πρακτικής, ο Lyrantzis (2011) υποστηρίζει ότι η πολιτική ελίτ χρησιμοποιεί κρατικά κανάλια και πόρους για τον έλεγχο μιας μεγάλης πτυχής της δημόσιας ζωής (όπως τα οργανωμένα συμφέροντα, η δημόσια διοίκηση, οι τοπικές και περιφερειακές αρχές και τα πανεπιστήμια) και ότι αναγκάζει τον ιδιωτικό τομέα να διατηρήσει στενούς δεσμούς με τα εμπλεκόμενα μέρη για την ανταλλαγή συνδρομής των κρατικών αξιωματούχων στην εξασφάλιση δανείων, επιχειρηματικών αδειών, κλπ. Επιπλέον, ο κανόνας σχετικά με τις δημόσιες δαπάνες (δημόσιος τομέας) ως ένα «ελεύθερο» αγαθό που δε συνεπάγεται κανένα κόστος για αυτούς, ενισχύει το ρόλο των ομάδων συμφερόντων που υπερασπίζονται το status quo και αναζητούν ανταλλάγματα μέσω πολιτικών διαύλων (Mitsopoulos & Pelagidis, 2009). Αυτά τα ανταλλάγματα αποκτώνται και διατηρούνται λόγω διεφθαρμένης γραφειοκρατίας και έλλειψης διαφάνειας.

Συνολικά, η πελατεία και η αναζήτηση ανταλλαγμάτων αποτελούν παραδείγματα *«συστημικής διαφθοράς που είναι ενδογενώς ριζωμένο σε θεσμούς, συμπεριφορές και τις συνήθειες των ελίτ έναντι των δημοσίων αγαθών»* (O'Hara 2014, 304). Οι Angelopoulos et al. (2010) παρέχουν ένα εμπειρικό παράδειγμα αυτών των φαινομένων, υποδεικνύοντας ότι η αναζήτηση ανταλλαγμάτων, ο ανταγωνισμός των ιδιωτών για απόκτηση υψηλότερων επιδοτήσεων και χαμηλότερων φόρων οδηγεί σε φορολογικά προνόμια εις βάρος του γενικού δημοσίου συμφέροντος.

Αυτά τα φορολογικά προνόμια είναι το αποτέλεσμα τόσο νόμιμων όσο και παράνομων δραστηριοτήτων και αντικατοπτρίζουν μία πραγματική μεταφορά ενός σημαντικού ποσοστού ΑΕγχΠ στην σκιώδη οικονομία. Οι Skouras και Christodoulakis (2011) αποδεικνύουν ότι η διαφθορά που πραγματοποιείται κατά τις ελληνικές εκλογές, αυξάνει σημαντικά τη φοροδιαφυγή κάτι που υποδηλώνει την αστάθεια και την ανεπάρκεια των πολιτικών θεσμών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

2.1. Μεθοδολογία

Σε συνέχεια των παραπάνω θα αναφέρουμε τις υπάρχουσες έρευνες στην ελληνική αλλά και ξένη, κυρίως, βιβλιογραφία. Επιπλέον, υπάρχουν εφαρμόσιμα οικονομετρικά μοντέλα τα οποία χρησιμοποιούν στρωματοποιημένη δειγματοληψία (αναλογική).

Η κύρια μέθοδος για να υπολογιστεί η σκιώδης οικονομία είναι αυτή του Schneider (2013) ή διαφορετικά η προσέγγιση MIMIC, η οποία είναι και η μόνη μεταβλητή που θα χρησιμοποιηθεί στην έρευνα και είναι το ΑεγχΠ κάθε χώρας.

Η έρευνα θα στηριχθεί στα άρθρα των Friedrich (2014), Friedrich (2015), Medina & Schneider (2017) και Πασσάδη (2013).

2.2. Η προσέγγιση MIMIC

Η κριτική που ασκείται κατά της ακρίβειας των εκτιμήσεων του μοντέλου MINIC (Breusch 2005, Thießen 2010) αφορά κυρίως τις ad hoc οικονομετρικές προδιαγραφές, που θα υποβληθούν σε στατιστικά σφάλματα καθώς και στην έλλειψη μικροδανείων. Για παράδειγμα, αν και το μοντέλο MINIC φαίνεται να παράγει πιο αξιόπιστες εκτιμήσεις της οικονομίας σε σύγκριση με την παραδοσιακή ζήτηση συναλλάγματος ή τη φυσική εισροή (κατανάλωση ηλεκτρικής ενέργειας), εξακολουθεί να είναι ευάλωτο στις ίδιες επικρίσεις που δέχονται οι προαναφερθείσες δύο μέθοδοι. Επιπλέον, η προσέγγιση MINIC δε θεωρείται ο ισχυρότερος ενιαίος τύπος συνολικής εκτίμησης της σκιώδους οικονομίας μιας χώρας (Truscott & Korns, 2011).

Παρά την κριτική, υπήρξαν επιχειρήματα υπέρ της προσέγγισης MIMIC, καθώς «παρέχει έναν εποικοδομητικό τρόπο εκτίμησης των βασικών χαρακτηριστικών μιας πολύ ευρέως καθορισμένης σκιώδους οικονομίας» (Tedds & Giles 2005: 394).

Για το λόγο αυτό, χρησιμοποιείται η προσέγγιση MINIC για να αντληθούν εκτιμήσεις σχετικά με το μέγεθος της σκιώδους οικονομίας ως ποσοστό του ΑΕγχΠ (επίσημη οικονομία) για τις χώρες της ΝΑ Ευρώπης

Η απλοποίηση, η αποδοτικότητα και η περιορισμένη παρέμβαση της κυβέρνησης αποτελούν την αιτιώδη συνάφεια των μεταβλητών που έχουν χρησιμοποιηθεί με επιτυχία σε προηγούμενες μελέτες (Schneider και Buehn, 2012, Schneider et. al., 2010). Οι επιπτώσεις των αιτιωδών μεταβλητών στην σκιώδη οικονομία ελέγχουν τις ακόλουθες υποθέσεις:

α) Όσο υψηλότερη είναι η φορολογική επιβάρυνση που υπολογίζεται από τον φόρο εισοδήματος φυσικών προσώπων ή / και έμμεσοι φόροι, τόσο μεγαλύτερη είναι η σκιώδης οικονομία, *ceteris paribus*.

β) Όσο υψηλότερη είναι η αυτοαπασχόληση, τόσο μεγαλύτερη είναι η σκιώδης οικονομία, *ceteris paribus*.

γ) Όσο υψηλότερη είναι η ανεργία, τόσο μεγαλύτερη είναι η σκιώδης οικονομία, *ceteris paribus*.

δ) Όσο περισσότερο ελέγχονται οι επίσημες επιχειρηματικές δραστηριότητες, τόσο μεγαλύτερη είναι η σκιώδης οικονομία, *ceteris paribus*.

ε) Όσο χαμηλότερη είναι η ποιότητα των θεσμών (ή χαμηλότερα επίπεδα της διαφθοράς), τόσο μεγαλύτερη είναι η σκιώδης οικονομία, *ceteris paribus*.

στ) Όσο χαμηλότερη είναι η φορολογική ηθική, τόσο μεγαλύτερη είναι η σκιώδης οικονομία, *ceteris paribus*.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΑΝΑΛΥΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΩΝ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι Ροδοσθένους και συν. (2016) ερευνώντας την επίδραση της σκιώδους οικονομίας και της ανάπτυξης των νοτίων χωρών της Ε.Ε., κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι το υψηλό επίπεδο του πραγματικού φορολογικού συντελεστή οφείλεται κυρίως στην ύπαρξη της σκιώδους οικονομίας στις νότιες περιοχές της ΕΕ. Οι συγγραφείς διενήργησαν μία έρευνα σε δείγμα 13 χωρών της Ε.Ε. και το οικονομετρικό μοντέλο εκτιμήθηκε από το

Panel EGLS μέσω του πακέτου λογισμικού Eviews, σε επίπεδο σημαντικότητας $\alpha = 0,05$. Οι συγγραφείς κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι τα διεθνή πρότυπα χρηματοοικονομικής πληροφόρησης και τα διεθνή πρότυπα ελέγχου θα πρέπει να υιοθετηθούν από τα μέλη της ΕΕ προκειμένου να εξαλειφθεί η φοροαποφυγή, η οποία είναι ένα μεγάλο κομμάτι της σκιώδους οικονομίας. Με άλλα λόγια, η σκιώδης οικονομία εξαναγκάζει το επίσημο κράτος να «τιμωρήσει» τους νόμιμους και τίμιους φορολογούμενους επιβάλλοντας σε αυτούς έναν υψηλότερο πραγματικό φορολογικό συντελεστή για να καλύψει το κενό των φορολογικών εσόδων που δημιουργούν οι φοροδιαφεύγοντες.

Οι Schneider et al. (2016) σε μία συγκριτική τους μελέτη για το μέγεθος και την ανάπτυξη της σκιώδους οικονομίας, χρησιμοποιώντας ένα δείγμα 31 ευρωπαϊκών και 5 άλλων χωρών του ΟΟΣΑ (με στοιχεία του ΟΟΣΑ) για τα έτη 2012 και 2013 σε σύγκριση με τα έτη 2008-09, κατέληξαν ότι στις περισσότερες χώρες υπήρχε μείωση του μεγέθους και της ανάπτυξης της σκιώδους οικονομίας, η οποία οφείλονταν στην παγκόσμια οικονομική και χρηματοπιστωτική κρίση. Συμπερασματικά, η έρευνα καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, εάν η επίσημη οικονομία ανακάμπτει ή ανθεί, οι φορολογούμενοι έχουν λιγότερα κίνητρα να κατευθυνθούν προς δραστηριότητες που εντάσσονται στην σκιώδη οικονομία για να κερδίσουν επιπλέον «μαύρα» χρήματα.

Οι Georgiou et al. (2013) σε έρευνά τους που δημοσιεύθηκε το 2015 κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι συνέπεια της παραοικονομίας είναι πως όταν τα συνολικά φορολογικά έσοδα της χώρας είναι χαμηλότερα από τα αναμενόμενα, οι νομοταγείς φορολογούμενοι αναλαμβάνουν τα φορολογικά βάρη της κοινωνίας. Επίσης, τα αποτελέσματα της έρευνας επισημαίνουν ότι η πολιτική σταθερότητα συνδέεται θετικά με το σύνολο των οικονομικών δεικτών, ενώ σε περίοδο κρίσης αυτή η σχέση μεταβάλλεται σε αρνητική. Τέλος, σε περιόδους χρηματοπιστωτικής κρίσης οι οποίες οδηγούν σε πολιτικές λιτότητας και ύφεσης, η κατάθλιψη αυξάνεται όπως και η δυσαρέσκεια των πολιτών για τη λειτουργία της δημοκρατίας.

Οι Verbruggen et.al. (2008) ασχολήθηκαν με τους λόγους και γενικά με τις κατηγορίες σχετικά με τη χειραγώγηση των κερδών και κατέληξαν στην κατηγοριοποίησή τους κάτωθι τέσσερις πυλώνες:

- τα κίνητρα για τη διαχείριση των κερδών,
- οι τεχνικές διαχείρισης κερδών,
- οι περιορισμοί στη διαχείριση των κερδών και

- τα ζητήματα σχεδιασμού της έρευνας.

Κατά την έρευνά τους, πραγματοποίησαν μια κριτική ταξινόμηση των άρθρων για τη χειραγώγηση των κερδών, καθώς, επίσης, και μια αναζήτηση για τα κενά της διεθνούς βιβλιογραφίας. Για το λόγο αυτό, από μια λίστα οκτώ διεθνούς κύρους επιστημονικών περιοδικών, επέλεξαν άρθρα που αφιερώνονται ή συνδέονται με τη χειραγώγηση των κερδών, ελέγχοντας συστηματικά τα επιλεγμένα περιοδικά σχετικά με τη «χειραγώγηση κερδών» είτε σε τίτλους, είτε σε αφηρημένες λέξεις ή σε λέξεις-κλειδιά που παρέχονται από συγγραφείς. Αυτή η διαδικασία επιλογής κατέληξε σε λίστα 145 άρθρων. Δεν υπήρξαν επιλεγμένα άρθρα στη Λογιστική, τους Οργανισμούς και την Κοινωνία καθόλη τη διάρκεια της έρευνας. Προσέθεσαν ανασκόπηση των λογιστικών μελετών και επιλέγησαν άλλα 8 άρθρα με την ίδια διαδικασία επιλογής. Έτσι, η επιλογή τους κατέληξε σε μία τελική λίστα 153 άρθρων.

Στην έρευνα για την χειραγώγηση των κερδών το σημαντικότερο ελάττωμα έγκειται στο ότι, τόσο αυτή καθεαυτή η χειραγώγηση, όσο και οι προθέσεις της, δεν είναι άμεσα παρατηρήσιμες. Το μοντέλο που συνήθως χρησιμοποιείται είναι αυτό του Jones (1991) και το τροποποιημένο μοντέλο Jones, που βασίζεται και σε παλαιότερες εργασίες των Healy (1985) και DeAngelo (1986).

Η έρευνα κατέληξε στο συμπέρασμα ότι υπάρχουν πέντε λόγοι χειραγώγησης των κερδών:

- Ο πρώτος λόγος είναι διάφορα κίνητρα σχετικά με το χρηματιστήριο.
- Ο δεύτερος λόγος είναι η απόκρυψη (ή αποκάλυψη) ορισμένων πληροφοριών.
- Ο τρίτος λόγος είναι το πολιτικό κόστος.
- Ο τέταρτος λόγος είναι για να φανεί ότι ο εκάστοτε διευθύνων σύμβουλος είχε πετύχει την στοχοθεσία της εταιρείας και
- Ο πέμπτος λόγος είναι διάφορα κίνητρα στο εσωτερικό της επιχείρησης.

Η άποψη ότι η υιοθέτηση των Δ.Λ.Π. και Ελεγκτικών Προτύπων (στην ΕΕ από το 2005), συμβάλλει στην αύξηση της διαφάνειας και κατά συνέπεια στην μείωση της σκιώδους οικονομίας, δεν αποδεικνύεται εύκολα, όπως προκύπτει από πλήθος μελετών. Σε έρευνα των Navarro-Garcia και Bastida το 2010 για τις συνέπειες της υιοθέτησης των Διεθνών Προτύπων σε μια χώρα όπως η Ισπανία, τα αποτελέσματα δείχνουν ότι τα ΔΠΧΠ θεωρούνται πρότυπα υψηλής ποιότητας και κατάλληλα για την ορθολογική λήψη αποφάσεων. Ωστόσο, τα ΔΠΧΠ θεωρούνται επίσης, πρώτον, ότι διαφέρουν σημαντικά

από τα ισπανικά λογιστικά πρότυπα, δεύτερον, ότι είναι πολύπλοκα στην εφαρμογή τους και τρίτον ότι αδυνατούν να εφαρμόσουν μια μεθοδολογία κόστους-οφέλους σε ορισμένες ιδιαίζουσες περιπτώσεις. Η μελέτη χρησιμοποίησε μια έρευνα βάσει ερωτηματολογίου, η οποία πραγματοποιήθηκε από 63 ισπανικές εισηγμένες επιχειρήσεις.

Σε έρευνα των Bitzenis et. al. (2016) διερευνήθηκαν οι καθοριστικοί παράγοντες της σκιώδους οικονομίας και η αλληλεπίδραση τους με την επίσημη οικονομία και τη διαφθορά. Χρησιμοποίησαν την προσέγγιση των πολλαπλών δεικτών – πολλαπλών αιτιών (MINIC), για να εκτιμηθεί το μέγεθος της σκιώδους οικονομίας ως ποσοστό του ΑΕΠ και το απλό μοντέλο των Cobb-Douglas για τη συσχέτιση της διαφθοράς και της σκιώδους οικονομίας.

Τα συμπεράσματα της έρευνας ήταν ότι:

α) Όσο υψηλότερη είναι η φορολογική επιβάρυνση που υπολογίζεται από τον φόρο εισοδήματος φυσικών προσώπων ή / και από τους έμμεσους φόρους, τόσο μεγαλύτερη είναι η σκιώδης οικονομία.

β) Όσο υψηλότερη είναι η αυτοαπασχόληση, τόσο μεγαλύτερη είναι η σκιώδης οικονομία.

γ) Όσο υψηλότερη είναι η ανεργία, τόσο μεγαλύτερη είναι η σκιώδης οικονομία.

δ) Όσο πιο ελεγχόμενες είναι οι επίσημες επιχειρηματικές δραστηριότητες, τόσο μεγαλύτερη είναι η σκιώδης οικονομία.

ε) Όσο χαμηλότερη είναι η ποιότητα των θεσμών, τόσο μεγαλύτερη είναι η σκιώδης οικονομία.

στ) Όσο χαμηλότερο είναι το φορολογικό ηθικό, τόσο μεγαλύτερη είναι η σκιώδης οικονομία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση προκύπτει η σημαντικότητα του εννοιολογικού προσδιορισμού της σκιώδους οικονομίας και το πόσο χρήσιμη είναι για την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας. Η μέτρηση της σκιώδους οικονομίας στις χώρες της νότιας

Ευρώπης έχει ιδιαίτερη σημασία για να μπορέσει να αντιμετωπιστεί, όσο το δυνατόν, πιο αποτελεσματικά.

Το μέγεθος της σκιάδους οικονομίας και τα επίπεδα διαφθοράς στην Ελλάδα και τις άλλες χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ήταν, και εξακολουθεί να είναι, ιδιαίτερα υψηλό σε σχέση με άλλες ανεπτυγμένες χώρες του Ο.Ο.Σ.Α.. Οι πολιτικές που στοχεύουν στην αντιμετώπιση της σκιάδους οικονομίας μπορεί να οδηγήσουν σε εναλλαγή των πηγών των κρατικών εσόδων, κάτι που θα μείωνε την απαίτηση για δημοσιονομική λιτότητα, προσφέροντας, επίσης, ανακούφιση στους νομοταγείς φορολογούμενους σε περιόδους οικονομικής ύφεσης.

Μελετήθηκαν οι καθοριστικοί παράγοντες της σκιάδους οικονομίας, τόσο της ελληνικής, όσο και των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Επίσης, μελετήθηκε ή αλληλεπίδρασή της διαφθοράς και της συμπεριφοράς στον επιχειρηματικό κύκλο και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτές προωθούνται και μεταφέρονται στην επίσημη οικονομία.

Χρησιμοποιήθηκε η προσέγγιση MIMIC για να διαπιστωθεί ότι το μέγεθος της σκιάδους οικονομίας στην Ελλάδα και στις χώρες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, είναι μεταξύ των υψηλότερων μεταξύ των αναπτυγμένων χωρών του ΟΟΣΑ και ότι υπάρχει αρνητική συσχέτιση μεταξύ της εξέλιξής της και του οικονομικού κύκλου. Οι εκτιμήσεις της προσέγγισης MIMIC έδειξαν επίσης ότι η μείωση του μεγέθους της ελληνικής σκιάδους οικονομίας σε μέγεθος συγκρίσιμο με άλλες ανεπτυγμένες χώρες του ΟΟΣΑ με χαμηλά επίπεδα διαφθοράς, μπορεί να αποτελέσει εναλλακτική πηγή για την ανάπτυξη, εφόσον η μείωση αυτή μεταφερθεί στην επίσημη οικονομία. Τέλος, οι εκτιμήσεις MIMIC για τους καθοριστικούς παράγοντες της σκιάδους οικονομίας, δείχνουν ότι το επίπεδο ανεργίας, η φορολογική επιβάρυνση, το επίπεδο αυτοαπασχόλησης και η αύξηση του ΑΕΠ έχουν θετικό αντίκτυπο, ενώ η ελευθερία των επιχειρήσεων, η φορολογική ηθική και το κράτος δικαίου έχουν αρνητικό αντίκτυπο στο μέγεθος της σκιάδος οικονομίας.

Οι πολιτικοί πρέπει να λάβουν υπόψη αυτούς τους καθοριστικούς παράγοντες και τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής οικονομίας - την οικονομική ύφεση και τη διαφθορά - προκειμένου να υπάρξει μια μεταστροφή της σκιάδους οικονομίας σε επίσημη οικονομία. Τέτοιες πολιτικές θα πρέπει να στοχεύουν στη μείωση της φορολογικής επιβάρυνσης, αυξάνοντας την αποτελεσματικότητα της είσπραξης και της επιβολής των

φόρων, την επιβολή της νομοθεσίας και την καταπολέμηση της διαφθοράς. Ως εκ τούτου, οι αρνητικές επιπτώσεις των αυξήσεων των φόρων στην σκιάδη οικονομία περιορίζεται σημαντικά από βελτιώσεις του επιπέδου της φορολογικής ηθικής των πολιτών. Αντίθετως, πολιτικές που στοχεύουν στο μέγεθος της σκιάδους οικονομίας, χωρίς να υπολογίζουν τους βασικούς καθοριστικούς παράγοντες της (για παράδειγμα, η αποτροπή μόνο με την αυστηρή εφαρμογή), κρίνεται αναποτελεσματική μακροπρόθεσμα τόσο για την άμβλυνση της παραοικονομίας όσο και την ανάπτυξης του ΑΕΠ.

Τέλος, κρίνουμε σκόπιο να αναφέρουμε νέες προτάσεις για εμπειρικές μελέτες αναφορικά με την λειτουργία και τις επιπτώσεις της σκιάδους οικονομίας. Όπως προαναφέρθηκε στην εργασία μας, είναι εμφανείς οι επιπτώσεις που είχε η δημοσιονομική κρίση στην ανάπτυξη της σκιάδους οικονομίας. Επιπρόσθετα, κατά την σύνταξη της παρούσας η ανθρωπότητα και η τρέχουσα γενιά βιώνει για πρώτη φορά μια παγκόσμια υγειονομική κρίση, η οποία έχει περιορίσει και για κάποια χρονικά διαστήματα (lockdown) παραλύσει την παγκόσμια οικονομική δραστηριότητα. Κατά συνέπεια, παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον οι επιπτώσεις αυτής παγκόσμιας υγειονομικής κρίσης (covid-19) στο μέγεθος και στην λειτουργία της σκιάδους οικονομίας, καθώς και η σύγκριση των επιπτώσεων αυτών σε σχέση με την τελευταία δημοσιονομική κρίση.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Σταματάκης, Ε. (2011). *Φοροδιαφυγή*. Πτυχιακή Εργασία.
2. Θεοχαράκη, Π., Μαργκίνι, Ε., Νικολακάκη, Χ. (2017). *Η φοροδιαφυγή – φοροαποφυγή στην Ελλάδα. Επιπτώσεις στην Ελληνική Οικονομία από την ανάπτυξη του φαινομένου της παραοικονομίας*. Πτυχιακή εργασία.
3. Παπαϊωαννου, Ε. (2014). *Το φαινόμενο της φοροδιαφυγής και της παραοικονομίας στην Ελλάδα*. Πτυχιακή Εργασία.
4. Πασσάδης, Σ. (2013). *Μια εμπειρική προσεγγιση για το ρόλο της παραοικονομίας και την διαφθορά στην Ελλάδα: Οι προοπτικές παραμονής της Ελλάδας στην οικονομική και νομισματική ένωση*. Πτυχιακή εργασία.
5. Τάτσος, Ν. (2001). *Παρραοικονομία και φοροδιαφυγή στην Ελλάδα*. Εκδόσεις Παπαζηση.

ΞΕΝΗ

1. Andreoni, J., B. Erard, Feinstein, J. (1998). Tax Compliance, *Journal of Economic Literature* 36/4, pp. 818-860
2. Angelopoulos, K., Dimeli, S., Philippopoulos, A., Vassilatos, V. (2012). RentSeeking Competition from State Coffers in Greece: A Calibrated DSGE Model. *Bank of Greece Working Paper* No. 120. Athens, Greece: Bank of Greece
3. M. RODOSTHENOUS – S. GOUMAS – I. GASTERATOS: *The Adoption of International Financial Reporting Standards (IFRS) and International Standards of Auditing (ISA) is Required to Fight Shadow Economy Repercussions.....* 77-96
4. Blackwell, C. (2010). *A Meta Analysis of Incentive Effects, Intex Compliance Experiments*, in: J. Alm, J. Martinez-Vazquez and Benno Torgler (eds.), *Developing alternative Framework explaining Tax Compliance*, London: Routledge Publishing Company

5. Ballas, A., Tsoukas, H. (1998). Consequences of Distrust: The Vicious Circle of Tax Evasion in Greece. *Journal of Accounting, Ethics & Public Policy* 1, 4, pp. 572-596
6. Bovi, M., Dell'Anno, R. (2010). The Changing Nature of the OECD Shadow Economy. *Journal of Evolutionary Economics* 20, 1, pp. 19-48.
7. Breusch, T. (2015). Estimating the Underground Economy Using MIMIC Models. Working paper of EconWPA in its series Econometrics with No. 0507003. EconWPA, 2005a. Διαθέσιμο στο <http://ideas.repec.org/p/wpa/wuwpem/0507003.html>
8. Buehn, A., Schneider, F. (2011). Corruption and the Shadow Economy: Like Oil and Vinegar, like Water and Fire?, *International Tax and Public Finance*, LLC, pp.220-241.
9. Buehn, A., Lessmann, C., Markwardt, G. (2013). Decentralization and the Shadow Economy: Oates Meets Allingham-Sandmo. *Applied Economics* 45, 18 (2013): 2567-2578
10. Choi, J.P., Thum, M. (2005). Corruption and the Shadow Economy. *International Economic Review* 46, 3, pp. 817-836.
11. Dell'Anno, R., Miguel Gómez-A. Alañon-Pardo, A. (2007). The Shadow Economy in Three Mediterranean Countries: France, Spain and Greece. A MIMIC Approach. *Empirical Economics* 33, 1, pp. 51-84
12. Dreher, A., Kotsogiannis, C. McCorrison, S. (2009). How Do Institutions Affect Corruption and the Shadow Economy? *International Tax and Public Finance* 16, 6, pp. 773-796.
13. Dreher, A. Schneider, F. (2010). Corruption and the Shadow Economy: An Empirical Analysis. *Public Choice* 144, 1, pp. 215-238.
14. Echazu, L., Pinaki B. (2008). Corruption, Centralization, and the Shadow Economy, *Southern Economic Journal* 75, 2, pp. 524-537
15. Featherstone, K. (2008). Varieties of Capitalism' and the Greek Case: Explaining the Constraints on Domestic Reform? GreeSE — *Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe* No. 11. London: Hellenic Observatory, London School of Economics
16. Feld, L.P. Frey, B.S. (2007). Tax Compliance as the Result of a Psychological Tax Contract: The Role of Incentives and Responsive Regulation, *Law and Policy* 29/1, pp. 102-120

17. Feld, L.P., Larsen, C. (2009). *Undeclared Work in Germany 2001-2007 – Impact of Deterrence, Tax Policy, and Social Norms: An Analysis Based on Survey Data*, Springer, Berlin et al.
18. Friedman, E., Johnson, S., Kaufmann, D., Zoido-Lobaton, P. (2000). Dodging the Grabbing Hand: The Determinants of Unofficial Activity in 69 Countries, *Journal of Public Economics* 76/4, pp. 459-493.
19. Georgiou, M. N. (2013). Restricting Shadow Economy versus Macroeconomic Impacts. A Panel Data Analysis in EU, Japan, USA. (December 18, 2013). Available at SSRN: <http://ssrn.com/abstract=2369402> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2369402>
20. Gundlach, E., Paldam, M. (2009). The Transition of Corruption: From Poverty to Honesty. *Economic Letters* 103, 3, pp. 146-148
21. Ivlevs, A. (2014). Remittances and informal employment: evidence from transition economies. Διαθέσιμο στο http://www.parthen-impact.com/parthen-uploads/78/2015/add_1_258067_zUAucaIW5X.pdf
22. Johnson, S., D. Kaufmann, Shleifer, A. (1997). The Unofficial Economy in Transition, *Brookings Papers on Economic Activity* No. 2, pp. 159-221.
23. Johnson, S., D. Kaufmann, Zoido-Lobaton, P. (1998), Regulatory Discretion and the Unofficial Economy, *American Economic Review, Papers and Proceedings* 88 (2), 387-392.
24. Kanellopoulos, K., Kousoulakos, I., Rapanos, V. (1995). Shadow Economy and Tax Evasion: Estimations and Economic Consequences. KEPE Report No. 15. Athens, Greece: *Centre for Planning and Economic Research*
25. Kaplanoglou, G., Rapanos, V. (2013). Tax and Trust: The Fiscal Crisis in Greece. *South European Society and Politics* 18, 3, pp. 283-304.
26. Katsios, S. (2006). The Shadow Economy and Corruption in Greece. *South-Eastern Europe Journal of Economics* 4, 1, pp. 61-80
27. Kirchler, E. (2007), *The Economic Psychology of Tax Behaviour*, Cambridge (UK) University Press, Cambridge.
28. Le, T. M. (2000). *Combating Corruption in Revenue Administration: An Overview*. In *The Many Faces of Corruption: Tracking Vulnerabilities at the*

- Sector Level, edited by J. Edgardo Campos and Sanjay Pradhan, pp. 335-338.
Washington, D.C.: World Bank
29. Liaropoulos, L., Siskou, O., Kaitelidou, D., Theodorou, M., Katostaras, T. (2008). Informal Payments in Public Hospitals in Greece. *Health Policy* 87, 1, pp. 72-81
 30. Lyrintzis, C. (2011). Greek Politics in the Era of Economic Crisis: Reassessing Causes and Effects. *GreeSE — Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe* No. 45. London: Hellenic Observatory, London School of Economics
 31. Luttmer, E. F.P., Singhal, M. (2014). Tax Morale. *Journal of Economic Perspectives* 28, 4 (2014): 149- 168
 32. Matsaganis, M. (2012). Social Policy in Hard Times: The Case of Greece. *Critical Social Policy* 32, 3, pp. 406-421
 33. Medina, L., Schneider, F. (2017). Shadow economies around the world: New results for 158 countries over 1991-2015.
 34. Mitsopoulos, M., Pelagidis, T. (2007). Does Staffing Effect the Time to Dispose Cases in Greek Courts?, *International Review of Law and Economics* 27, 2, pp. 219-244.
 35. Mossialos, E., Allin, S., Davaki, K. (2005). Analysing the Greek Health System: A Tale of Fragmentation and Inertia. *Health Economics* 14, S1 (2005): S151-S168.
 36. Leite, S.. (2014). *Shadow Economy in Portugal: computation by different approaches*. Dissertation.
 37. Loayza, N.V., A.M. Oviedo, Servén, L. (2005). The Impact of Regulation on Growth and Informality: Cross Country Evidence, *World Bank, Policy Research Paper* WPS3623, Washington, D.C.
 38. O'Hara, P.A. (2014). Political Economy of Systemic and Micro-Corruption Throughout the World. *Journal of Economic Issues* 48, 2, pp. 279-308
 39. Pappa, E., Sajedi, R., Vella, E., (2015). Fiscal consolidation with tax evasion and corruption, *Journal of International Economics* 96 (2015) S56–S75.
 40. Pavlopoulos, P. (1987). *Shadow Economy in Greece*. Athens, Greece: FEIR

41. Pellegrini, L. (2011). *Corruption, Development and the Environment*. Heidelberg, Germany: Springer
42. Pope, J. (2000). *Confronting Corruption: The Elements of a National Integrity System*. Berlin, Germany: Transparency International
43. Schneider, F., Enste, D. (2000). Shadow Economies: Size, Causes, and Consequences.” *Journal of Economic Literature* 38, 1, pp. 77-114.
44. Schneider, F., Buehn, A., Montenegro, C. (2010a). Shadow Economies all over the world, New estimates for 162 countries from 1999 to 2007. *The World Bank Development Research Group Poverty and Inequality Team & Europe and Central Asia Region Human Development Economic Unit*, July
45. Schneider, F., Buehn, A., Montenegro, C., (2010b). New estimates for the shadow economies all over the world, *International Economic Journal*, 24 (4), 443-61
46. Schneider, F., Teobaldelli, D. (2012). Beyond the veil of ignorance: The influence of direct democracy on the shadow economy, CESifo Working Paper MO3749, University of Munich, Munich.
47. Schneider, F., Williams, C. (2013). The shadow economy, The Institute of Economic Affairs
48. Schneider, F. (2013). Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2013: A Further Decline, JohannesKeplerUniversität, Linz, pp. 5–7, Januar, Διαθέσιμο στο http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2013/ShadEcEurope31_Jan2013.pdf
49. Schneider, F. (2015). Size and development of the shadow economy of 31 European and 5 other OECD countries from 2003 to 2015: Different developments, mimeo, Department of *Economics*, Johannes Kepler University.
50. Seldi.net (2016). Hidden economy in Southeastern Europe : Monitoring and Policy implications for good governance, Διαθέσιμο στο http://seldi.net/fileadmin/public/PDF/Publications/Policy_Brief_6/BRIEF_06_SELDI_ENG_WEB.pdf
51. Skouras, S., Christodoulakis, S. (2011). Electoral Misgovernance Cycles: Evidence from Wildfires and Tax Evasion in Greece and Elsewhere. *GreeSE* —

- Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe* No. 47. London: Hellenic Observatory, London School of Economics
52. Tatsos, N. (2001). *Shadow Economy and Tax Evasion in Greece*. Athens, Greece: Papazisi Publishing
53. Thießen, U. (2010). The Shadow Economy in International Comparison: Options for Economic Policy Derived from an OECD Panel Analysis. *International Economic Journal* 24, 4, pp. 481-509
54. Teobaldelli, D. (2011). Federalism and the Shadow Economy, *Public Choice* 146/3, pp. 269- 269.
55. Tedds, L., Giles, D. (2005). Response to Breusch's Critique. *Canadian Tax Journal* 53, 2 (2005): 393-395
56. Torger, B., Schneider, F., (2007). Shadow economy, tax morale, governance and institutional quality: A panel analysis, IZA, *Working Paper* No. 2563
57. Torgler, B., Schneider, F., Schaltegger, C. (2010). Local Autonomy, Tax Morale, and the Shadow Economy. *Public Choice* 144, 1, pp. 293-321
58. Truscott, P. D., Kornis, M. (2011). *Detecting Shadow Economy Sizes with Symbolic Regression*. In Genetic Programming Theory and Practice IX, edited by Rick Riolo, Ekaterina Vladislavleva and Jason H. Moore, pp. 195-210. London: Springer
59. Verbruggen, S. Christaens, J., Milis, K. (2008). Earnings management: a literature review HUB Research Paper 2008/14. Διαθέσιμο στο <http://www.hubrussel.net/hubwebsite/Documenten/Internet/PDF/HUB%20research%20paper%20reeks/HRP2008/HRP14.pdf>